

حضرت خواجہ علامہ فرید علی رحمتہ سرائیکی ادب مجدد و اعظم

ڈاکٹر محمد حیات قریشی صدرِ مجمع احیاءِ سننِ اسلامیہ
چھوٹی عمر میں دیر اپنے بھرا سائیں دے دستِ بیعت
تھی گئے۔ آپ کوں بھرا سائیں نال دڈی محبت تے
حقیقت ہائی۔ ہیں واسطے انہاں اپنے کلام وچ جا
جاتے وڈی حقیقت تے محبت نال انہاں دا ذکر کیئے
ہک موقع تے فرمیدن سے

بن دیرِ شکل جہاں آیا ہر صورت عین عیان آیا
کتے حسنِ نہیں بنے کتے مرشدِ فخر جہاں آیا
ایں کنوں ڈول گاہیں دا پتہ چلے۔ ہک تار
اے جو اپنے کلام وچ حقیقت نال اپڑیں بھرا
ناہنگن آئیں ڈو جھے اے جو خواجہ صاحب کوں
دنیا دی ہر شے وچ خدا دی جھلک نظر آندی ہاؤ
انہاں کوں اپڑیں بھرا دی شفقت تے شخصیت وچ
دی خدا دا جلوہ ڈسا ہا۔ بھرا نال اپڑیں حقیقت
دی ظاہر کیتی ہئے سے

چشماںِ فخر الدین مٹھل دیاں رتن سن کیا چور
گھول گھٹاں میں فخر جیاں توں رحمتِ حور و فقور
اے حقیقت ہے جو خواجہ صاحب نے اپنے
بھرا دی ایویں خواہ مخواہ تعریف نہیں کیتی حق اے ہے
انہاں دے بھرا سائیں دی بہنِ مہنت اتے توجہ کر کہ
چھوٹے بھرا کوں تعلیم ڈتی تے تربیت فرمائی ہائی۔
خواجہ فرید سائیں کوں علم نال تارختا ہا۔

حضرت خواجہ صاحب دا شمار برصغیر دے وڈے
ادبیات وچ تھیندے۔ مشہور ہے جو دی دا دی
شاعر انہاں دا روحانی مرتبہ کیا ہا۔ اے استاد
ہی چاندن آخر کوں گالھ ہائی۔ جو حضرت خواجہ انس بخش
سائیں ترنسوی۔ حضرت میراں محی الدین سائیں قادری
گیلائی رانی پوری (کسندھ) مخدوم سید ولایت شاہ بخاری
جیہیں کامل ادیب انہاں دے عاشق زار ہن۔ ایں دے
اساں انہاں دی ڈو جھی حیثیت دے بارے وچ کج
روض کرنا چاہندوں۔ جو انہاں دے علمی ذوق تے شعر
رشاعری نال تعلق رکھیندی اے۔ ایں گالھ وچ کوئی
شک کاٹینی۔ جو سرائیکی ہک قدیم زبان ہے۔ پر سکھاں
تے انگریزاں دے زمانے وچ ایں کوں اتنا ضعف پہنچا
ہا۔ جو لے زبان ہیاں زبانوں دے مقابلے وچ کمزور
تھی گئی ہائی۔ پر حضرت خواجہ صاحب ایں کوں ولانویں
زندگی بخشی۔ جیں نال اے زبان پوری آن بان نال
ساریاں زبانوں تے غالب آگئی۔ ہیں واسطے اے اکھیا
جا سکدے جو خواجہ صاحب سرائیکی دے مجدد و اعظم ہن
خواجہ صاحب دی تاریخ ولادت ۱۲۶۱ھ بیان
یستی دیندی اے۔ آپ سائیں آٹھ سالوں دی عمر وچ
مارا قرآن حفظ کر گھدا ہا۔ تے ہیں عمراں وچ آپ یتیم
ی تھی گئے ہن۔ اے سائیں دے بعد آپ دے وڈے
خواجہ فخر جہاں سائیں گدی نشین تھئے۔ اتے خواجہ

نہم جگر دی بخوبی حاصل کیا۔ پانہاں کپڑا ایس دی علم
جرتے نہم والے پاسے توجہ نہ فرمائی مائی۔ انہاں کول ہون
نال دی دڑا لگا دہا پر او لگاندے ناں ہن۔

دین دے مائے وچ سائیں کہ ولایت دا درجہ
رکھیندے ہن پیرا سرمدی کنول علاوہ کھال خدائے
بنیاں انہاں کنول علم تے عمل دا درس حاصل کیا، انہاں
وچول سرمدی زبان دے مشہور شاعر سائیں ولایت شاہ
بھاری دی ہن آپ شریعت تے سنت یا بندہ بنماوت
وچ تاں انہاں دی مثال کئے ناں مائی، فکر فریدی ہر
دے چلدار ہندا ہا، خواجہ صاحب کول سیرتے سیاحت
دا دی پیر شوق ہا، سارے ہندوستان دی سیر کیتی۔
سارے عاویا داں دیاں مزاراں دی زیارت کیتی ہندوستان
دے علاوہ آپ عرب ہی گئے راتے ج ادا کیا۔

کلام۔ اے بک منی ہوئی گانہ ہے کہ شاعری روح شاعر
اڑیں دل دا حال سناؤں کیتے ہاں وچ ہن دے
لفظ استعمال کرنی دے۔ تے شاعری دل دا حال سناؤں
دا کہ پہوں چنگا تے انوکھا طریقہ ہے، شاعر دا کلام اوندی
فطرت، اوندی ماہیت ہن دا طریقہ تے اوندی ثقافت ہندی
لے، شاعری نال شاعر دا ظاہر تے باطن دا پیر چلے گئے
خواجہ صاحب دے کلام تے شاعری کول معلوم ہیندے
جو انہاں کہ کہ لفظ مطلب دے وچ گم تھی کرا ہی کھے
انہاں کائنات تے دنیا دے کہ کہ ڈرے کول چھاں چھاں
تے کھ بھ تے شاعری کیتی ہے جتھاں انہاں نظر بھنوائی
ہے، اُتھائیں انہاں عبرت دا مقام پاتے تے ایں کول
عرفت آہن، رات، دینہ، سمجھ، جھڑ، دھپ چھاں۔
دیاں پھر دیاں غرض دینا دے ہر فعل دے وچ انہاں کول
فت، دانگ نظر تے زلمے

ادوار عجیب دعوات عجیب
ہے شام عجیب دینہ عجیب
ہے بحر عجیب ہے ابر عجیب
ہے نہر عجیب قطرات عجیب
ناسوت عجیب ملکوت عجیب
جبروت عجیب لاہوت عجیب
دس فرمایا

آغاز عجیب انجام عجیب
دل نال فرید دا وعظ سنو
ہے شام عجیب پر بجات عجیب
سوبات دی کہیاں عجیب
انڈے علاوہ دی پہوں ساریاں کافیاں کنول اسان
انہاں دے صوفیاں تے عارفانہ جذبات دی جھلک دیکھ گئے
ہیں۔ کون آدھے جو خواجہ فرید عشق مجازی وچ کلام فرماتے
انہاں دے دیران کو دیکھ کرا ہی کہ موقع علامہ اقبال دی آکھ
ڈوتا ہا جو جین خواجہ صاحب دے کلام کول عشق مجازی
آکھے اڈوں ول ایں کلام کول سمجھانی، کلاں کچ جتھاں رب
دی تجلیات دا ذکر ہے اُتھاں اسان عشق رسول
دی تڑپ دی دیکھ گئے ہیں خواجہ فرید کول سائیں
رسول اکرم تے ناں ندا ہن کہ موقع تے فرمیدی ہے

اُتھاں میں مٹھری نیت جان لب
اوتھاں خوش دسد اوچ ملک عرب
واہ سوہناں ڈھولن یار سچن
واہ سانول ہوت جواز وطن

دل فرمایا

توڑیں دھکڑے دھوڑے کھانڈی ہاں
تیرے نال توں مفت وکانڈی ہاں
تیرے بانڈیاں دی میں بانڈی ہاں
ہے دریاں کسیاں نال آوب
اے ہے عشق رسول دی کہ جھلک

خواجہ فرید اپنی ثقافت تے تہذیب کول دی
کلام وچ ظاہر کیتے کول مساک، چنی، میندی، سرخی تے

سر کی زبان سے اٹھانے والی خوبصورت اور حیرت انگیز

• سید محمد سعید بخاری، جمیلیا خاں
بہار سکریٹری، لاہور

مٹی پرندست مدام توں
واہ واہ کرے ساری خلق!

اوسخت خطے درج پٹے گیا۔ بیاد ت میں حقیقت
درجوں اسے دی ثابت مٹی دیندے جو کہیں قوم دے
اخلاق، عادت اتے اوندے طبعی تے فطری رجحانات
کوں جے کڈا ہیں ڈیکھناں تے پرکھناں پے دھجے تال
اوں قوم دے رجحانات تے حیات باطنیہ دا اپنے آپ
پریشید راز کھل دیندے۔ پس ایں مٹھلی جہیں خفیت
تے اوندے حقائق دی روشنی درج ہر دانشمند کوں معلوم
مٹھی دیندے جو ہیں توحید تے رسالت دی پردہ نال
ہر قوم تے رجحانات، تہذیب، اخلاق، مذہب تے
لٹریچر اتے اوندے ادبیات خصوصاً ادبیات، اقامت
محفوظ رہن تے ہیں وجہ توں ہر قوم کوں اپنی زبان
تے ثقافت نالی وی لگاؤ تے پیار ہے۔

حضرت سیدنا آدم علیہ السلام (جو بنی نور انسان
دے آبا سائیں ہن) کوں جنی تعالیٰ نے قرآن پاک دے
مطابق ہن آیت عَلَّمَ الْاَدَمَ الْاَسْمَاءَ كُلَّهَا دس
شے دے علم تے اسماء کثریٰ نو انبیا نال اتے تخلیق آدم دی
حقیقت درج انسانی پیدائش تے اوندے رہن سہن تے

بی کر فریدی جام توں
کڑی تہذیب و تمدن و دعا کرگم توں

ہر دانشور تے ہر دانشمند انسان کوں چنگی وار علم ہے
جو ہر قوم دی زبان دا علاقائی لحاظ نال بہک فطری تقاضا
ہوندے۔ اتے اوتھوں اپنی ادبی زبان درج اپنے ادب
تہذیب، اخلاق، مذہب، عقائد تے سماجی تے حاشی نظام
دا توحید تے سنت دی روشنی درج بہک نال دے، لکھتے مقرر کرنی
اسے تے ہیں وجہ نال اپنی زبان درج سابقہ روایات، عقائد
تہذیب، اخلاق وغیرہ دا پرچار کرتے اپنے ادب تے لٹریچر
کوں پیار رکھیندن۔ اتے اوندی بقا تے منسوبی واسطے
اپنی جان اتے مال سخی کہ عزیز ترین اولاد تک دی قربان
کر ڈیندن۔ جیندی وجہ اسے جہر نہان تے اوندے
لٹریچر کتب خانے اسلامی روح دا بہک فاس تعلق ہوندے۔
اتے ہوں اسلام روح و روح اسلامی تخیلات تے اسلامی
روح دے حقائق تے اصلاحات دے نزلے پر سید
ہوندن۔ جیکوں سوائے غارف کالی تے سبھے ہوئے
علماء دے بغیر کیا کوئی دی نہیں سمجھ سکدا۔ پس ہیں
حقیقت دی گمانہ دا فطری تقاضا اسے نکلے، جیڑھے
شخص نے دی حقیقت کوں منہ پھیریا، یا لاپرواہی کیتی

دی راہ متعین کر ڈتی اے، جیندی وجہ توں خواجہ فرید دا سرائیکی زبان والیاں تے ہک اسمانِ علیہ ہے۔ اساکوں درشہ درج اے ہک مقدس امانت ملی ہے جیندی حفاظت کرن اساذرا ہی فریضہ ہے۔

سرائیکی زبان اُتے خواجہ صاحب

حضرت خواجہ غلام فرید قدس سرہ نے قرآن تے شریعت دی روشنی اُتے سرائیکی زبان دی شاعری وچ بجمیع حقائق عشق، درد، محبت، سوز کوں حقیقی معنی تال طریقت حقیقت معرفت کنوں روشناس کرتے عید تے معبود وافرقت دُوس ڈتے۔ جیندے اثر کنوں مکھاں آدمی ماہ پرستی کنوں ہٹ کر امیں روحانیت دی طرف دل لے ہن تے اپنا ایمان عمل و خیر پہنچتے۔ تے حقیقت محمدی دی نورانی مشرفانی وچ اسلام دی بے بہادریت کنوں مالا مال مٹی محن تے اوندے اثر ظاہر تھئے جو آج ہر بال دی زبان تے سرائیکی زبان دے پل جامدی ہن۔ اے حقیقت حضرت خواجہ فرید دے بے نظیر عالم تے باکمال مٹوئی ہر وٹن دا ہک ثبوت ہے تے پیاوت اے گناہ دی روشن ہے حضرت خواجہ فرید نہ صرف بے نظیر عالم تے مٹوئی ہن بلکہ علم موسیقی دیاں فنی نزاکتاں کنوں دی چشیں طرعاں واقف ہن۔ پس انحالِ حیات دی بناتے خواجہ صاحب اپنی عارفانہ سرائیکی سامی وچ ہر ملک دی زبان دے فنی محاورے کجھ ایچو تھیں مخلوط تے مربوط کر ڈتے جو آج ہر عالم تے دانشور کوں اپن کلام دے سمجھن وچ ہک خاصی مشکل درپیش ہے۔ اپن

کیتے ہر ملک تے خطے و تصور کرتے لکھاں زباناں دا دی علم دے ڈتے۔ جیندے ثبوت وچ آج سرائیکی ایرانی، مصری، ہندی، سندھی، بلوچی، پنجابی، انگریزی، سرائیکی، اردو وغیرہ زباناں وچ اوندے اندر رہن والیاں قوماں اپنی تہذیب تے عقائد واپر چار پیا تھیندے ہک کچھ پوری ہزار پیغیراں دی ہن حقیقت تال آدم دی اولاد کوں اوندی مادری زبان وچ توحید دی تعلیم ڈتی تے اسلام دے عقائد تے حقائق کنوں خبردار کیتا۔ ہن طرح تال ساری دنیا دے اولیاء اللہ، علماء، شعراء، ادیب اُتے فلسفیاں نے اپنی مادری زبان وچ توحید تے رسالت دی تعلیم دے کر امیں حق شناس کیتا۔ اُتے انسانیت دے ادب و اخلاق سکھا ڈتے۔ پس!

ہن خداوندی حقائق دے اندر قیام دینا دے بعد آج تاہن کہیں بادشاہ تے حاکم کوں اے جرات دی نہ تھی سگی جو او کہیں قوم دی علاقائی، مادری زبان کوں ہی غیر زبان وچ ختم کر گئے۔ یا اوٹنا جبری استحصال کر جانا خجہ حق تعالیٰ دے ہن جامع تے کلیہ مناسبتے دی حقیقت وچ زبدۃ السالکین حضرت خواجہ غلام فرید قدس سرہ قدیم سرائیکی زبان وچ اضلاع ملتان، مظفر گڑھ، ڈیرہ غازی خان، سابق ریاست بہاول پور، جھنگ، میانوالی وغیرہ تے کروڑ سرائیکی بولن والے لوک دی مادری زبان وچ توحید تے رسالت اُتے اوندے جمیع حقائق سرائیکی وچ تعلیم ڈتی۔ جو بلا امتیاز ہر فرد بشر واسطے ہک بھینس ہدایت تے تقسیم ہے تے اسماں تے کر وٹ انساناں کوں انسانیت دے جملہ حقائق وچ سراط مستقیم

(۱)

ہر شے پر مشابہت کی فکر
 ہر شے سے سا کر دینا کچھ بغیر
 دی اخیال اُسے تصوف کا سچہ ضرور لانا تاہیں اپنی
 کم درج اخیال دی اپنی گلو دی نثر واد وڈی پوندی
 اخیال اسے ملا تھا اُسے ملا تھے کنول اپنی
 تہذیب تھے مریجات کنول نے اپنے ماحول سے اسوں
 پائوں مجھ دن۔ تھے ڈراہٹ سے سوئے ڈھنگ، مال
 گھنڈن۔ مثال دے طور تھے اخیال یہ خانہ سے عوض
 دی بجائے رو ہی دے تھے کون اپنی شاعری دی
 جاتا ہے۔ رو ہی ترکستان دے ریں بھرے خوشیاں
 کنول نر۔ گھنڈن دی بجائے رو ہی دیاں رنگ برنگیاں
 پلیٹوں سے منجاس کول اپنی شاعری دی بجائے
 خالص اگور دی شراب دی بجائے گھاوڑی سٹی کنول
 زیادہ مست تھے ہے خود کر ڈیون والی شے، آگے۔
 اُسے سرو تجسب غیر ملکی درخت دی بجائے لہے ایک
 دیاں چاہیں، گھنڈن ہاں تھے کر پٹہ و نیر دیاں تعریفیاں
 رکیتیں۔ اخیال بشیں دیج عمومی دی ہے، سادگی دی
 ہے تھے شہسپ دی۔ اخیال بشیں دیاں گالیں کنول
 ہاں رو ہی دے درکان دی جیاتی توانی، کہ ہن ہن
 تھے میہیاں گھلیاں دا پتہ آگے۔ مالے اے دی ہے
 جو اخیال بشیں دے مال گھنڈن مال اے دی پتہ آگے
 جو خرابہ غلام فریڈ دیاں نظراں ہر شے دی تہ توڑیں
 پچھیاں ہن۔ ایں طرح اخیال دیاں گالیں پچھیاں تھے
 اصلی نظر دیاں ہن۔ تھے اخیال گھالوں اخیال تھے کلام

دی کب لازوال حسن پیدا تھی دیندے تھے اور وقوی
 امانی کمال غلط تھے تصوف نے بارک کنول بارک
 حسیاں کول دی کھول تھے زکھ و نین۔ بلکہ اور وہی
 دیاں مہٹیاں مہٹیاں گھلیں کریندے کریندے خود پر سن
 والیاں کول دی تصوف دی حویلی دیج دی کھڑن بن تھے
 پتہ دی بھیں لگدا۔
 اونویں ہاں تھے ہر شے اپنے ثقافت
 اور بعض رو ہی تھیں گھنڈن اریا ہر ہے۔ پرا اخیال
 اُسے پھر تھے کینوس (Canvas) یا تصویر سے پر تھے
 اُسے ایجے ایجے نقش نگار اخیالین جو معلوم تھیں تھے
 جو ایں علاقے دی جیاتی توانی دا کوئی پاسا اخیال دی نظر
 کنول اوڈھر نہیں تھیا۔
 اخیال اپنے ایں کینوس اُسے سب نوں دڈانے
 سب قول تلا ہر جیر حاشیہ ڈکھائے اور محبت دا نقش
 ہے۔ جیندے دیج حقیقت تھے مجاز دا رنگ ہمیکہ انظر دے
 اونویں دی اخیال دی شاعری دیج محبت بعض انساناں
 تے جانوراں دی جاگیر نہیں ہن تھے آندی۔ بلکہ تجر
 پہاڑ تھے پوٹے ایں تے دی موجود نظر آندی ہے۔
 بلکہ اوتان ساری دُنیا جہان دی پیدائش دا سبب ہی
 ایں محبت کول سمجھدن۔ محبت جیہیں پاک تے اچھی
 شے کہیتے اخیال مرداں دی بجائے زالیں کول
 تے پرستار بنزن دا کم تھے لائے تھے مرد کول معشوق
 قرار دتے۔ دل عشق دیاں ساریاں پڑھیاں اُسے
 زال کول چر خدا ڈکھائے۔ ہجر ہودے بھانویں دمال
 رنج ہودے بھانویں خوشی۔ سرکہ ہودے بھانویں آدک

دے معاشرے، ثقافت تے معیشت دی ہک سچی تے
سوہنی تفسیر چھوٹک، ڈالے تے اینجی شاعری مضمون
خواجہ صاحب علیہ الرحمۃ دے حقے وچ آئی ہے، پویا
کوئی بھنیا کر گتیا۔

(ردی دی معاشرتی تے معاشرتی تے ثقافتی زندگی
وچ کئی دلوڑن دی ہک علامت دے طور تے غور تے
اعتوں دے نوکاں دا عام پیشہ بھید اں بکریاں تے
آٹھ گناہیں پالین ہے۔ ایں گناہوں کھیر ڈھن، ڈھی
جھاؤن تے تسی دلوڑن اعتوں دے ضروری کم ہن۔
اے کم عام طور تے زالیں کریندن تے اٹھاں دے
جہے اٹھاں کوں سوہنیاں اٹھاں، روحانی سکون،
تے گوردی بادشاہی بلدی ہے) خواجہ ہوہریں اٹھوں دے
حوامی روحاناں، اٹھڑ بنگریں تے دھڑکدے دلاں دیاں
ٹھماہیں کریندے کریندے حقیقت وچ گم تھی دیندن۔
اے اٹھاں دا کمال ہے اے تے مونی ہوؤن دی ڈوڈی دلیل!
نازک ناز بھریاں چٹیاں دا ذکر کرن ویلے

ماڈیاں بنگریں کوں گوٹن ٹر پوندن، پیر حیاں رنگ
برنگے گھسرت پاتے جالیں تے، پیر حیاں ہوندن۔
پیلوں چندییاں ہوندن تے جھاں کوں اپنیاں ٹھیاں
ہویاں جو لیاں تے سر دے سٹھے ہوئے پھل پوٹیاں
والے بچھناں رانیاں، اٹھڑ بنگریں، پیر حیاں، حقیقتی
دے پرستار، اینجیے رنگ برنگے نظاریاں کوں دیکھ
تے کہیں بچی دیا وچ بچ دیندن تے اچھوٹوں رل یار
پیلوں پکیاں نہیں، جیہیں گھاؤن گھاؤن لگ دیندن
تے دل اٹھاں صاف دلاں دایاں کوں ردی خود
عرب شریف دے رگستان وانگیں لگدی ہے، تے
پیلوں اسلام دامیوہ نظر دے تے ادا اٹھاں دیاں
لڈاں وچ مت تھی تے حقائق تے معرفت دیاں
کئی منزلاں ملے کر گھنندن۔

اٹھاں روحانی ٹھماہیں کنوں ٹھٹ تے ڈیکھوں
ماں پیوں ہک معاشرتی علامت دی ہے۔ آزاد تے منفرد
معیشت دی ہک انوکھی مثال۔ جال کوئی معاشرتی چال
کائی۔ اے کہیں ہک شخص دی ملکیت کائی۔ ایندے
پھل تے کہیں دا ٹھیکہ کاسے نی، جیڑھا چلے جیڑھے
ویلے چلے پیلوں پٹن لگدے۔ کھا لگدے۔ چٹا
تے وچ لگدے۔ کوئی روک روکاؤٹ کائی پیلوں
کوں ہستی بیوہ آبدن تے اے ہے دی ہستی جو حقیقت
ہے۔ ایندے بزرے دی کھانہ دن تے کھتی دی تے
ڈھانڈے ڈھور دی۔ اینجیے فائدے دینا دے کہیں
بیوے وچ کائی۔ ایں گناہوں خواجہ غلام نرینر نے
ماں دے اٹھاں مارا زور لگاتے تے دی

بول دی کھن۔ روح بخشنده جو انتقال سے پول
مردر کجالتاں جو بخشنده دیروا سٹے اسال دی خواجہ
فرید دی دنیا دی میر کر گشتوں سے

درج روپی دے رہندیاں

تازک نازو چٹیاں

ملاقاتیں کریں شکاوتیں لیں

دُنیہاں ولولہٴ مُٹیاں

سورجھڑے رتیر چلا دن کاری

سے سے دلزیاں بچھڑیاں

کر کر درد منداں کوں زخمی

ہے بے پردہ من زبیاں

کئی مسکین مسافر پاتے

پڑا کیونے تڑیاں

اساں دلیروے گسترے دے

رہوں بیاں گل گنیاں

مؤرخہ فرید مزید ہمیشہ

جنگل خوشیاں گھٹیاں

خواجہ فرید دے کلام ورج بخش روہی، ڈیڑھے، پیلوں

یا سنی جیہاں اتفاقاً علمناں نہیں، بلکہ انہاں دے

[illegible]

میں نے غلامی میں موجود مایہ ناز نکلایا تھا۔

یہ جگہ سکھار، ساری جگہ ابولنا، سیر سیر کی ہے

بیر جا جوابیہ امور و مسائل اور اس کے جواب

فنا: فنا: ذکر کرتا تھا، یاد دلا، مسرت کوں دودھا

برای این کار، ابتدا باید به این فکر کرد که چگونه می‌توان به این هدف رسید.

دُتے تے ایہ قلبی واردات دی شے بن گئیں تے میں جیسی
بچس قسم دے آدمی کول دی ہک واری تاں مست کر دیندین
ایہ ڈول شعر تاں ول ول پڑھن تے روح کر نڈے ۛ

کچلا مارو دیدیاں بجالے

سُرخِ مُسکِ غمِ نالے

بُورے بیسرتے کٹماے

سہجوں لکے کھانسی زن

نگاہی خیمہ الہ اسے ہے جو خواجہ غلام فرید نے تصوف

شاعری تہ ثقافت کوں رُلا ملاتے ہیں انوکھے

اچھے مقام پر دُعا کی جائے۔ ذیل اپنے سامنے کلام

سُورِ صٰحٰہِ ذٰہِیّہ کے ذریعے غور و نظر اور دیکھنا سمجھنا

جبراد کجتمال پٹنڈے۔ بہر حال میں اسے اکھیال، بحر

اُنہوں نے اپنے کلامِ درجِ ثنائیٰ علیٰ امتاں دے استعمال

کرن مریج پھول کا ریجین ڈاکستانی ہے۔ خاص طور سے

سناٹا ملا تھا۔ رات کے دو بجے کو اس نے اپنے کمرے میں جا کر سو گیا۔

فیر کو اراکھتے ہوئے ڈانڈے سے لے کر

روز دوشنبه ۱۳۰۲/۱۲/۲۵

تغیر ہوتی گئی !

بسم الله الرحمن الرحيم

۳۔ اے نبی! ان لوگوں کو کہ جو تم سے پہلے رسول بھیجے گئے ہیں، ان کے بارے میں تم نے ان کی قوموں پر کلام کیا ہے، لیکن انہیں ایمان نہ آیا، اور ان کے لیے عذاب کا حکم لیا گیا ہے۔

[illegible]

۹- بیماری های مزمن و حاد

کلام فرید دی صحت

نسلطان العارفین قطب المشائخ حضرت خواجہ غلام فرید
عالم اسلام دے ہاں جلیل القدر صوفی دانشور تے شاعر ہن۔ انہاں
دے مٹھڑے بول گھٹو گھٹ ہک سووہریاں توں عوام دے کناں اپج
رس گھولیندے پن۔ آپ دیاں کافیاں لوکاں اپج لوک گیتاں دادجو
حاصل کر چکساں ہن۔ انہاں دا کلام ایم۔ اے دے تعلیمی نصاب دا
حصہ وی ہے۔ پر انہاں دی زندگی تے ادبی۔ دینی تے ملی خدمات
دے بارے اپج ہالی تک او تحقیقی کم نیں تھیا جہڑا ایہو جیئیں نابغہ
روزگار شخصیات دے بارے اپج ملک دی یونیورسٹیاں کریندیاں
ہن۔ انہاں دے بارے اپج کتیاں غلط گالھیں چسپدیاں رہیاں ان،
ایندہ اندازہ ایں توں کر گھنویو ”مغربی پاکستان کے صوفیاء دے ناں

نال ہک کتاب شائع تھی جیندے ایچ حضرت بابا فرید الدین گنج
 شکرؒ تے حضرت خواجہ فریدؒ کوں ہک شخصیت بنڑا ڈتا گیا ہئی، حالانکہ
 ڈوہیں اچلیاں شخصیتاں ہوں زیادہ مشہور تے شہرہ آفاق حیثیت
 دی مالک ہن تے ڈوہیں دے درمیان تقریباً ۱۲ سو دہریاں دا
 زمانہ حاصل اے۔ ایس طراں خاں ایچ "پاکستانی ادب" دے نال
 ہک ضخیم کتاب دا وپنڈی دی ہک درسگاہ دی طرفوں شائع تھئی لے
 ایندے ایچ درج اے جو حضرت خواجہ فریدؒ دے جدِ امجد مخدوم
 محمد شریف کوں انہاں دے ہک عقیدت مند مٹھن خان سندھ
 دے مشہور شہر مٹھن توں اپنے دسانے ہوئے قصبہ کوٹ مٹھن گھن
 آئے۔ حالانکہ مٹھن خان سندھ توں فی بلکہ انہاں کوں یارا والی
 سیت پور توں کوٹ مٹھن گھن آئے ہن تے مٹھن توں آیات
 ہویاں انہاں دیاں تہے نسلاں گزر چکیاں ہن۔ مٹھن توں انہاں
 دے جدِ امجد مخدوم محمد زکریا جہانگیر دے زمانے ایچ منگلوٹ
 (ملتان) ایچ آباد تھئے ہن۔ ہس کتاب ایچ "نواب بہاول پور صادق
 محمد خان اول دی دعوت دے ایس خاندان کوں کوٹ مٹھن توں
 چا پڑاں منتقلی دا ذکر اے۔ اے وی غلط اے۔ نواب صادق محمد
 خان اول دا زمانہ حکومت ۱۷۲۳ء توں ۱۷۴۹ء تک اے۔ دراصل
 اے منتقلی صادق محمد خان ثانی۔

(حکومت ۱۸۰۹ء تا ۱۸۲۵ء) دے عہد ایچ عمل ایچ آئی۔
 دل ایس کتاب ایچ خواجہ فریدؒ دا سالِ پیدائش ۱۸۴۱ء درج اے،
 حالانکہ انہاں دا صحیح سالِ پیدائش ۱۸۴۵ء اے۔ کتاب ایچ اے وی لکھیا

اے جو خواجہ فرید امیر بہاولپور دے محل اپج پیدا تھے۔ اے بھگن
وی درست کینی۔ حضرت خواجہ فرید چاچڑاں اپج واقع حضرت
خدا بخش دے اڈوں مکان اپج پیدا تھے جتھاں انہاں دے وڈے
بھرا خواجہ غلام فخر الدین پیدا تھے ہن۔ ایں کتاب اپج مزید لکھیا ہوا
اے جو خواجہ صاحب داناں خورشید عالم تجوینہ تھیا۔ اے بگال وی
درست کینی۔ انہاں داناں غلام فرید تجوینہ تے طے تھیا ہن۔
خورشید عالم انہاں داتا گنجی ناں اے۔ جیئں توں انہاں دا سال
پیدائش ۱۲۹۱ھ نکلا اے۔ ایں کتاب اپج حضرت خواجہ فخر چاچ
وی وفات دے ویلے خواجہ فرید وی عمر ۲۳ سال لکھی اے۔ حالانکہ
اڈوں ویلے حضرت خواجہ شمس ۲۸ روہریاں دے تھی چکے ہن چڈاں
مسند آرائے سجادگی تھے۔

ایں کتاب اپج اے وی لکھیا اے جو حضرت محبوب الہی
خواجہ خدا بخش ناں نواب صادق محمد خان اول کوں پہوں اُنس
ہئی تے او انہاں کوں ہک بل کیتے وی جسدا نہ کریندے ہن ہن
حقیقت اے ہے جو نواب صادق محمد خان اول (وفات ۱۲۶۶ھ)
تے خواجہ خدا بخش (وفات ۱۸۵۳ء) دے درمیان گھٹو گھٹ
ہک سو وہریاں دا فاصلہ اے۔

ایندے علاوہ عام طور تے اخبارات اپج شائع تھیون والے
مضامین و مقالات اپج حضرت خواجہ فرید دے مقام پیدائش
چاچڑاں دے ناں سندھ درج ہوندا اے۔ حالانکہ حقیقت اے
ہے جو ۱۷۲۳ء اپج نادر شاہ دے حملے دے بعد توں اے علاقہ ریاست

بہادرپور داحقہ اے تے ۱۹۵۵ء میں اے ریاست قائم رشی۔ بعد اپج
اُنکوں پنجاب داحقہ بنسٹا ڈٹا گیا۔ خواجہ صاحب ۱۹۴۵ء اپج پیدا
تھئے۔ ایں طراں چاچڑاں دے نال کہیں طراں وی سندھ کھنڈراں
درست نظر نی آندا، واقعہ تے اے ہے جو حضرت بابا فرید الدین
گنج شکر دے عکس دے موقع تے شائع تھیون دالے اخبارات
دے خصوصی اینڈیشن اپج بہادر پور دے فرید گیٹ دی تصویر شائع
کر ڈت وی تیدی اے جہڑی خواجہ فرید دی یادگار لے۔

انتہا ایہ ہے جو مرزا غلام احمد قادیانی نے حضرت خواجہ
فرید نال انہاں ڈینہاں جڈاں انہاں تے ثبوت وغیرہ دا دعویٰ کیتا
کیتا ہئی کجھ علمی مراسلت کیتی ہئی۔ یاد لوکاں نے انہاں خطاں دا
ہسارا گھن تے حضرت خواجہ فرید تے قادیانی جماعت نال ہون دا
الزام لاوٹ تول وی یادیں رہیے۔ حالانکہ او پختہ سنی مسلک نال
تعلق رکھیندن ہیں۔

اے تھوڑیاں جیاں گاہیں انہاں دے حالات زندگی دے
بارے اپج ہن۔ ہن انہاں دیاں علمی، ادبی، دینی تے ملی خدمات دے
بارے اپج وی سن گھنؤ۔ حضرت خواجہ غلام فرید دے پاک
رید باصفا تے خلیفہ مجاز مولانا رکن الدین نے خواجہ صاحب دے ملفوظات
مارسی زبان دی پنجھ جلدیں ایچ جمع کیتے ہن۔ جہڑے اشارات خرمیدی
امٹابیس المجلدس دے نال نال موجود ہن ایندھی پہلی تھرے جلدیں
اگراں تول تریجھ جلد لہور تول چھپ چکی ہئی۔ پریچھوڑیں جلد غائب
ن۔ حضرت خواجہ فرید دی وفات دے ۷۷، دہریاں بعد سنگھڑ

دستِ خدا توں سردار محمد اسماعیل خاں احمدانی دی مدد نال اے جلد ملی،
 تال پکتان داحسن بخش سیال مدظلہ نے انہاں پنجھاں جلدواں دا اُردو
 ترجمہ کیاتے ضروری تشریحات دے نال اینکوں صوفی فاؤنڈیشن لہور
 د بہاولپور نے ۱۹۷۱ء اپج شائع کیات۔ ایندی اشاعت دے بعد خواجہ
 صاحب دے علمی تجربے نے انہاں دے قومی تے ملی جذبے دا اندازہ
 کرٹن اپج مدد ملی اے۔ انہاں دے سرسید تے ڈوجھے رہنما وال
 نال ملاقات داپتہ لگیا، ڈوجھے الفاظ اپج خواجہ صاحب دی وفات
 دے ۷۸ دہریاں بعد انہاں قومی تے ملی جذبات دے درست حوالے
 میسر آئے۔

جسٹیاں تیں حضرت خواجہ فریدؒ دے سب توں جامع
 سرائیکی دیوان دا تعلق اے او ۱۹۴۵ء اپج ریاست دے ہستمت
 سررشتہ تالیفات دبیر الملک مولانا عزیز الرحمن دی نرینگرانی
 عزیز المطالع الیکٹرک پریس بہاولپور توں چھپ تے شائع تھیا ملے۔ یعنی
 خواجہ صاحب وفات دے ۴۴ دہریاں بعد ایں دیوان دی اشاعت
 دی تحریک دی ہک سیکھ صحافی تے ہفتہ وار ”ریاست“ دہلی دے
 ایڈیٹر دیوان سنگھ مفتوں دی طرفوں تھئی ہئی۔ تھیا ایں جو دیوان سنگھ
 ساہیوال جیل اپج بند ہئی، رات کوں ہک قیدی بہوں پرسوز آواز
 اپج کافیاں گاندا ہوندا ہئی دیوان سنگھ نے پتہ کیات تال اونکوں
 معلوم تھیا جو حضرت خواجہ فریدؒ دا کلام اے جہڑے امیران بہاولپور
 دے پیر دمر شاہ گزرے ہن۔ اوں نے رٹائی توں بعد اپنے رسالے
 ”ریاست“ اپج ہک زبردست مضمون لکھیا جیندے اپج اے الفاظ

درج ہیں جو حضرت خواجہ فریدؒ دیاں کافیاں فکر و فن دے اعتبار
اپر ادب عالیہ وادرجہ رکھندیاں ہیں۔ پر ناقدری وادعالم اے ہے۔
جو فکر و دانش دے لے جواہر ایسے ایسے کھجے جو سوراں دے
پیراں اپر رلدے پن۔ کہیں کون انہاں دی حفاظت دی فکر
کینی۔ اس سخت مضمون دے جواب اپر ماہنامہ ”العزیز“۔
بہاولپور اپر شائع تھیون والے ہک مضمون دے ذریعے اس گال
تے غم و غصہ دا اظہار کیا گیا جو ہک لطیف گال بہوں زیادہ ناشائستہ
پیراں اپر آکھی گئی اے۔ دل دی ہک تحریک تھی چکی ائی تے آخر کار
امیر بہاولپور اعلیٰ حضرت سرصادق محمد خاں صاحب دی طرفوں
دبیر الملک مولانا عزیز الرحمن عزیز کون اے خدمت تفویض تھی
جو اوحضرت خواجہ فریدؒ دا مجموعہ کلام شائع کرے۔ سب جانورن
جو مولانا صاحب مرحوم نے بہوں زیادہ محنت تے عرق ریزی نال
اس ادبی تے سماجی فریضے کون تکمیل میں پہنچایا۔ پر اس دیوان اپر
صرف سرائیکا کافیاں تے چند ہک سندھی تے ہندی کافیاں شامل
ہن حالانکہ اس دیوان دے دیباچے اپر علامہ عبدالرشید نسیم طاہر
نے لکھے جو حضرت خواجہ فریدؒ دے اردو تے فارسی دیوان طبع شدہ
تے قلمی موجود ہن۔

حقیقت اے ہے مندرجہ بالا دیوان ۱۹۴۵ء اپر چھپیا
ہا۔ خواجہ صاحب دی وفات ۱۹۴۵ء توں اس ویلے تئیں ۴۴ ویریاں
دے دوران کئی قسم دے نسخے آگرہ تے لہور توں چھپ تے ملتان
توں شائع تھیندے رہینے ہن۔ انہاں اپر ہک گال جہڑی ہکوجیش

ہنی اے اسی کہ غلطیاں بہوں ساریاں جن بظاہر اے کہ اے مسودے انہاں
لوکاں دے ہتھوں کتابت تھئے جہڑے سرائیکی کیناں سمجھدے ہن۔ ایساں لوں
اندازے نال جو لکھ ڈتا سو لکھ ڈتا۔ راقم الحروف نے خواجہ فرید دے
اردو دیوان دی ترتیب دا فریضہ ۱۹۷۷ء ایچ ایچ ام بیٹا ہئی۔ قلمی
تے مطبوعہ نسخیاں دا موازنہ کرتے ڈٹھا گیا تاں صورت حال اے
ہئی کہ کاتب حقیرات جہڑا مصرع نی پڑھ سگے آوندی جا خالی پھٹی ہوئی
ہئی یا ادھا مصرع درج ہئی جتنا کہ او آوندی نال پڑھ سگیا ہئی۔

اے صورت حال تاں خواجہ صاحب دے قلمی تے تحریری کلام
دی ہئی۔ اُن ہک صورت انہاں دی زبان دی ہوتی بے حرمتی دی دی سن
گھنوں۔ اے واقعہ میر بہاول پور نواب محمد عباس خاں عباسی مرحوم نے
جہڑے جو گورنر پنجاب تے وفاقی وزیر برائے مذہبی امور د اقلیتی امور
وی رہے ہن۔ انہاں میگوں ہک ملاقات ایچ ڈسایا کہ قیام کراچی دے
موقع تے اعلیٰ حضرت پرنس کریم آغا خاں نے اے آکھ تے مدعو کیتا کہ
آؤ تہا کوں تہا ڈے پیرو مرشد حضرت خواجہ فرید دا کلام سنو ویسوں
چنانچہ گلوکاراں نے پورا زور لاتے مجلس کوں گرہ مایا۔ چاہ دے کرے
ایچ پرنس آغا خاں نے کچھ پڑاں چاہا کہ بہوں لطف آیا ہو سی پر انہاں
کوں میڈی زبان توں اے سُن تے بہوں افسوس تھیا کہ ساری محفل
موسیقی سامان جراثحت بنسری رہی۔ غلط تلفظ لطف دی بجائے
تکلیف ہی ڈیندا رہیا۔ کیونکہ سازاں دکا آوازاں نال زبان دی
غلطیاں کوں تاں نی لکایا دنج سگیندا۔ خیال راہوے کہ میسرانج
بہاولپور دے محلات دی زبان ماکھی وانگوں مٹھی تے اظہار و بیان

دی لطافتاں نال مالا مال ہے۔ ایس قسم دی شکایات کوں سامنے رکھیکے
ہونے اُستاد محمد بشیر احمد ظامی بہاولپوری مرحوم کوں بطور ماہر زبان ریڈیو
پاکستان ملتان تے ذل ریڈیو پاکستان بہاولپور ایچ مشیر رکھیا گیا ہئی
کہ او غیر اہل زبان گلوکاراں دی صحبت تلفظ دا اہتمام کرن۔

حقیقت اے ہے جو دیوانِ فرید (دبیر الملک مولانا عزیز الرحمن
عزیز) تکمیل دے آخری مراحل ایچ ہئی کہ مولانا صاحب کوں مرض الموت
نے آگداتے عالم بقا ڈوں چلے گئے۔ انہاں دے فرزند دلبند مولانا
حفیظ الرحمن حفیظ دیوانِ فرید دے آخر ایچ خاتمہ الکتاب دے
زیرِ عنوان لکھدن کہ ”سمجھ نی آندا کہ کیا کردوں؟ ناچار پوری بسترِ سنبھال
تے علامہ طاہر طاہر دی خدمت ایچ ڈیرہ غازی خاں حاضر تھی گیا۔ علامہ
طاہر نے مقدمہ وی لکھیا تے آخری قلمی ضروریات دی تکمیل وی کیتی
ماں درج تے دیوانِ فرید چھپنن دے قابل مٹھی سگیا۔ اگر قضا و قدر
دے اے فیصلے رکاوٹ نہ بنر دے تے مولانا عزیز الرحمن عزیز،
کوں موت اُساں توں اتنی جلدی جُدا نہ کریندی تاں شاید او
ڈوہڑیاں دے بارے ایچ جہڑی جو سراں کی شاعری ایچ سب توں زیادہ
مقبول عام صنفِ سخن ہے۔ وقت بڑے سبکدے تے ایس صنف دے
نال ایس نہ تمیندا جہڑا اہن تمسایا اے۔

گال اے ہے کہ عام طور تے خواجہ فرید دے سراں کی کلام
کوں صرف کافیاں تے مبنی خیال کیتا ویندا اے۔ ایندے ایچ شک
یسی کہ خواجہ صاحب علیہ الرحمۃ نے کافی کوں نویں نویں قالب تے موسیقی
ے نویں نویں تجربے کرتے معراجِ کمال تک پچا ڈتا اے پر انہاں اظہار

دائینوس صرف کافی تیس مسدود فی۔ انہاں دے ڈوبڑے دی عوامی تے
مقبول عوام منفی توں وی کافی نی کترانی۔ ڈوبڑہ جیس مدت تاثیر تے
مہرانی دارمیں ہوند او کافی توں ہک لہجہ اہمیت رکھیندی لے چنانچہ
کلام بلھے شاہ دا ہودے یا سہیل سرمست دا قول حضرت ہک ڈوبڑ
ڈوبڑے ایندے اپج ضرور لیندے ہن تے کافی کہتے ہک سماں تیار تھی
ویندا اے۔ اساڈے محققین نے خواجہ فرید دی ڈوبڑہ گوئی دی تصدیق
کیتی اے پر اے قید لائی اے کہ انہاں نے چند ڈوبڑیاں توں زیادہ
فی آکھے۔ پر حضرت خواجہ فرید دے ناں نال ڈوبڑہک سارے فریدی
ڈوبڑے جہڑے زبان زد عوام ہن اے کہتھوں آئے ہن؟ جڈاں جو مواد
ڈکشن تے علامات و تشبیہات تے بندش دے اعتبار نال وی او خواجہ
صاحب ہی دے معلوم تھیندن ہن۔ ایں سلسلے اپج حقیقت اے ہے
کہ عوام الناس محققین دے پابند فی۔ چنانچہ حضرت خواجہ فرید دی
وفات دے بعد توں ہن تیس فریدی ڈوبڑیاں دے کئی ایندیشن چھپ
تے مقبول عوام تھی چکے ہن۔ حال ہی اپج پروفیسر دلشاد کلاپھوی نے وی
صحت کرتے ۶۲ فریدی ڈوبڑہ جات اعراب دے نال شائع کیتے
ہن۔ اگر صحت تے اعراب دی خدمت پہوں پہلے انجام ڈے ڈتی
دیندی تاں پہوں سارے غلط العام ڈوبڑے اینویں غلط مشہور نہ
تھیندے۔

صحت کلام تے ڈوبڑیاں دی تحقیق دے بارے اپج جہڑا
آخری ذریعہ اساڈے کول ہئی او ممکن العمل نہ تھی سگناں تاں پہوں
سارے احتمالات توں چھکارا حاصل کیتا دینج سگیندا ہئی۔

نواب آف بہاولپور دایمیزیم سلطانی غالباً پاکستان بھراج سب
توں ڈڈا کتب خانہ تے میوزیم ہے۔ میں انہاں چند خوش قسمت لوکاں
اچوں باجنہاں کوں اے میوزیم ڈیکھن دا موقع ملا ہے۔ ایں کتب خانے
دے نوادرات کیے قال ہک انجھ مضمون چا ہیدا اے۔ صرف دواویں
دا ذکر کرنا چاہندا آں کہ قلمی نسخیاں ایتوں دواویں بہوں قیمتی
ریشمی جلدیں اچ موجود ہن۔ ہک حضرت خواجہ غلام فرید دا تے ڈوجھا
شیرازی دا۔ میڈا خیال اے کہ خصوصی نسخہ جہڑا جو شاہی کتب خانہ دے
خوش نویساں نے لکھیا دنیا دا مکمل ترین تے سچ ترین نسخہ اے مگر بدستی
نال رموز خسروی دی وجہ نال اے کتب خانہ سر بہراے۔ تے کئی سال
توں ایندے جندریاں دیاں مہراں نی کھلیاں ایں واسطے پہنچ دے امکانات
مکمل طور تے مک گئے۔

حضرت خواجہ فرید دے چھوڑے ہوئے ادبی سرمایہ دے
تحفظ تے ربط دا اے عالم اے کہ ۱۹۶۱ء اچ جڈاں جناب بی۔ اے
قریشی کشنر ملان ڈوئیرن ہن۔ بنیم ثقافت ملان نے جسن فرید دا اہتمام
کیا۔ ایں موقع تے جناب کریم خاں تونسوی، ریاض النور تے ارشد ملانی
نے ہک اہم مجموعہ مقالات ”پریت مہار“ شائع کیا باراں اہم
مقالات دے ایں مجموعے کوں صرف خواجہ صاحب دے سرائیکی کلام نہیں
تعدد رکھا گیا۔ انہاں دے سارھی، ہندی تے سب توں ودھتے آردو
کلام تے ہک دی مقالہ شامل کینی۔ ایں طراں ۱۹۶۳ء اچ سید مسعود
حسن شہاب دملوی نے خواجہ غلام فرید (حیات و شاعری) دے نال
نال ہک کتاب لکھی جہڑی اپنے موضوع تے ہک اہم دستاویز اے پر

اوندے اپج دی انہاں دی اُردو شاعری کوں شامل فی کیتا دینج سبجا۔
 کیونکہ اُردو تے فارسی دو ادین نایاب ہن۔ ۱۹۷۳ء اپج راقم کوں آ
 عزت نصیب تھئی کہ تلاش و تحقیق دے بعد میں "دیوانِ فرید"
 اُردو مرتب کرتے شائع کرایا۔ مسعود حسن شہاب دی خدمات کوں
 سامنے رکھیندے ہوئے ایس دیوان کوں انہاں دے تال تال معنون
 کیتا۔ بعد اپج ہوں سال شہاب صاحب کوں اپنی کتاب "خواجہ
 غلام فرید" دا ڈوجھا ایڈیشن مرتب کرنا پیا۔ جیندے اپج خواجہ
 صاحب دی اُردو شاعری تے ہک باب دا اضافہ کیتا گیا ہئی۔

فریدیات اپج حضرت مولانا نور احمد خاں فریدی نے جہڑے
 مندرجہ وی ہن۔ سوانح نگار وی تے ادیب وی۔ غیر معمولی خدمات
 انجام دتیاں ہن۔ حضرت خواجہ فرید دے گھٹ و گھٹ نصف حصہ
 کلام دے موضوعات صوفیانہ ہن۔ ایس واسطے انہاں نے مختلف دے
 مشکل مسائل کوں وی بہوں عام فہم تے آسان زبان اپج بیان کیتا اے۔
 ایندی تشریح دی ضرورت بہر حال موجود ہئی۔ مولانا صاحب نے ڈون جلدیں
 اپج دیوان فرید مع ترجمہ و تشریح شائع کر تے ہک پہلی ضرورت کوں پورا
 کیتا اے۔ ول دی انہاں نے وی اپنے دائرہ قلم اپج اُردو دیوان
 کوں شامل فی رکھیا۔ پر کیونکہ خواجہ صاحب دے کلام دا دقیق ترین
 حصہ سرائیکی زبان اپج ہے۔ ایس واسطے مولانا نور احمد خاں صاحب
 دی تشریحات تے صوفیانہ اصطلاحات دی تحلیل توں بہوں رہنمائی
 حاصل تھئی اے۔ پروفیسر دلشاد کلاپخومی نے ہک سو مفتخوب کافیاں
 دا اُردو ترجمہ شائع کر دیا ہے۔ اُوں تال علامہ عتیق فکری مرحوم، بہار

ملتان میں مرحوم۔ کیفی جام پوری مرحوم تھے علامہ طاہر مرحوم مال تھیون اہل ملاقات
توں بہوں رہنمائی حاصل تھی۔ بہت حد تک شاعری دے سلسلے اچھے استاد مرحوم
بشیر احمد نظامی بہاؤ پوری دی گہری نظر نے بہوں متاثر کیا۔ او بطور ماہر
زبان ریڈیو اسٹیشن ملتان تھے بہاؤ پوری اچھے موسیقاروں دے لہجے دی صحت
کراٹ دے کم تے مامور ہیں۔ تھے نئی نئی واقعات دے سوالے نال
صحت کلام فرید دے نویں نویں نکات سمجھندے راہندے ہیں۔
ہک دفعہ انہاں نے میلوں ڈسایا کہ ”اگر میڈا وس چلے تاں میں سرائیکی شاعری
تے نثری سرمایہ کوں اعراب دے نال لکھنڑاں لازمی قرار ڈے ڈیواں“
لگدے کہ ایہا پرانی ضرورت اے جیندا اعتراف کریندے ہوئیں پروفیسر
دلشاد کلپنچوی نے ”فریدی ڈیڈ ہیرے“ دے نال نال ۹۲ ڈیڈ ہیریاں دی
صحت کرتے انہاں کوں اعراب دے نال شائع کیتا اے۔

کلام فرید دی صحت دے سلسلے اچھے سب توں اہم نال سید
حبیب اللہ شاہ جیلانی دا ہے۔ جہڑے مدرسہ قاسم العلوم گھوٹکی ضلع
سکھر دے متعم تے صاحب مطالعہ بزرگ ہیں۔ انہاں دا مدرسہ جہڑا انہاں
دے بزرگان دی یادگار اے گھوٹکھٹ ہک سو سال توں تعلیمی خدمات
انجام ڈیندا پیا اے۔ او خواجہ فرید دے عقیدت مند تے انہاں دے
کلام دے حافظ ہیں۔ صحت کلام فرید دا اتنا خیال رکھیندے ہیں کہ
اپنے نسخہ دیوان دے حاشیہ تے قلم نال باقا عدد نوٹ لکھدے ہیں۔
میڈمی انہاں نال ٹیلی فون تے گال تھئی ہئی۔ ملاقات کیتے میڈمی خرمی
توں پہلے ہی ایس داری فانی توں عالم بقا کوں پچھکے ہیں۔ مولانا عبدالحق
جوہان نے مولانا نیاز صاحب دے نال تے بعد اچھے انہاں دے مدرسے

داکت خانہ تے فریدیات تے کتاباں ڈیکھن دا موقع ملا۔ تے صحت کلام
دے بارے اپج مرحوم دے اشارات تو استفادہ کیا۔ ایس خانوادہ
جیلانیہ دے نامور فرزند سید انیس شاہ جیلانی کتاباں دے جوہری ہن تے
مبارک اردو لائبریری محمد آباد تحصیل صادق آباد دے اہتم ونگران ہن۔
آہاں نے نہ صرف قلمی مخطوطات ڈکھا لے بلکہ قدم قدم تے رہنمائی فرمائی
انہاں دی توجہ تے تعاون حاصل نہ تھیندے تاں شاید اے منصوبہ تکمیل
تیس نہ پچدا۔

سیٹھ محمد عبید الرحمن (سابق چیئرمین بلدیہ بہاولپور) خانوادہ
دبیر الملک دی ہک نامور شخصیت ہن۔ جنہاں نے اپنے ”عم بزرگوار
حضرت عزیز دے ہاٹے ہونے ڈیوے کوں سرائیکی ادب دے تحفظ و
اشاعت دی مسلسل کوشش دی شکل اپج روشن رکھا ہے۔ انہاں
نے میکوں رحیم یار خاں ول ول نخط لکھ تے سید جلال شاہ کلیم بخاری دی
مثنوی سستی پنوں دی تلاش و تحقیق تے اصرار کیا۔ الحمد للہ اے کم
سید محمد مسعود شاہ بخاری مرحوم دے تعاون نال اُساں تکمیل تئیں پہنچایا۔
سیٹھ صاحب کئی کتاباں دے مصنف و مؤلف دی ہن۔

صحت کلام فریدی دے بارے اپج انہاں دے کئی اہم نکات بھرے
مختلف علاقیاں اپج محفوظ تھئے۔ میڈی ڈائری اپج درج ہن۔ ایس
سلسلے اپج ماہر زبان دے طور تے قیس فریدی تے میاں صالح محمد سوز،
نے بہوں مدد کیتی۔ اُباڈر و سندھ توں علامہ مہر حسان الحیدری دیاں
تحریراں تے رہنمائی میکوں حاصل رہی۔ کوئٹہ بلوچستان توں جناب امداد
نظامی، ملتان توں ڈاکٹر طاہر تھلوی تے خان رضوانی، خیبرپور میر کس

توں محمد علی حسد لہور توں طقیل عرشی۔ پشاد در صوبہ سرحد توں نصیر میرد
سائروی تے اسلام آباد تو غنغنفر جہدی تے ڈاکٹر حیدر سندھی دی اعانت
تے رہنمائی کیتے ممنون ہاں۔ ممتاز ڈاہرنے سندھی کلام تے فرہنگ دی
صحت دی اہم خدمت انجام ڈتی۔

ہن اختصار دے نال صحت کلام فریڈ دے چند اہم پہلوؤں
تے روشنی سینداں آں۔ مثال دے طور تے مندرجہ ذیل مشہور کافیاں
حضرت خواجہ صاحب دے قلمی دیواناں اپج سرے توں موجود امی کینی
ذریعے نقل کروائے۔ اصل دیوان دی نقل خیال کیتے دیندے ہن۔ لے
کافیاں مختلف ذریعہ نال حاصل کر تے دبیر الملک مولانا عزیز الرحمن
نے دیوان اپج شامل کیتیاں ہن۔

ہکو راز ڈکھم ہر گال کنوں
ہکا رمز کدھم ہر حال کنوں

ہن وطن بیگانے دل نیں آوٹاں
یاد کیتم دلدار نیں

تا نگہ پُشل دی تیندی ہے،
ساتوں ہک پل رہن نہ ڈیندی ہے
ایں طرح نسخہ دبیر الملک سمیت اکثر نسخیاں اپج موجود
ایں کافی اپج جیترا مطلع اے ہے۔

سمجھ سنجائی غیر نہ جانی،
سمجھ صورت ہے عین ظہور

ایں کافی اپج منقطع توں پہلے داہک بند اے جہڑا عام نسخیاں
اپج شامل کینی او بند اے ہے ۵

علم لانی راز بستانی سبحانی ما اعظم شانی

کون پڑھاوے بن طیغور

ہک بنی کافی جیندا مطلق اے ۵

الف ہکو ہم بس وے میاں جی

ایں کافی دے منقطع توں پہلے ہک بند جہڑا قلمی دیواناں

اپج موجود اے۔ نسخہ دبیر الملک تے بوجھیاں دیواناں اپج درج کینی۔

۵ گھول گھٹاں میں یار دے ناں توں

بال بچے اس کس وے میاں جی

حضرت خواجہ فرید دی ہک مشہور کافی۔ اچنوں رل یار۔

اپج ہک لفظ "لونی" (لودی جمع) کوں کتابت دی غلطی ناں

"گوٹلیس" لکھ دتا گیا اے۔ ایتھاں "لونی" تو مراد او سخت گرم

ہواواں میں جہڑیاں بڑینہ دیے ریگستان اپج چلداں ہن۔

ایں طراں ایں مشہور کافی اپج جیندا مطلق ہے۔ ۵

روہی لگزی ہے سادنی

ترت ولا ہوت مہاراں

ایندے ۵ ویں بند اپج ہے کہ

کہ دھدکارے گا جڑاں

گجاون برہوں دیاں داراں

مختلف دیواناں اپج واراں دی جا غلطی ناں "دو رل"

لکھیا اے ہے جہڑا اصل متن دے خلاف ہے۔ ہک بٹی مشہور کافی اپج جیندا
مطلع اے ے التدیملے دل سنگ یارا

بردی توں دبسر دی

اینڈے جوتھے بند کوں ایں چھاپیا گیا اے ے لڑدی مول نہ لڑدی

حالانکہ صحیح مصرع ایں ہے۔ ے لڑدی مول نہ لڑدی

ہک معروف کافی اے ے ڈکھڑیں کارن چائی ہم

سولیں سانگ سماں ہم

ایں کافی دے مقطع دابند تقریباً ساریاں نسخیاں اپج اے پر مولانا نور

احمد فریدی دے نسخہ اپج اے بند کما بت توں رہ گیا اے ے

کینوس یار فرید و سارا

جیس سانگے اتھ آئی ہم

ہک بٹی مشہور کافی اپج جیندا مطلع اے ہے ے

گیوں رول کلہڑی وچ گن کپر دے

دودھے ڈتونی پچھلی غسر دے

ایں کافی دے چھیویں بند دا پہلا مصرع اے ہے۔ ے

منڈھ لادی چندری ڈکھڑیں دی دودھڑی

ایں مصرعے دا چھیکڑی لفظ ”ڈودھڑی“ نہیں بلکہ ”ڈودھڑی“ ہے۔

اپنے موضوع تے اے صرف کجھ مثالیں ہن۔ ہن ایں سلسلے دی ہک دا

گال یعنی لہجے۔ سرائیکی دے معروف ہجیاں اپج پہلا کھڑی بولی دا لہجہ اے۔

جہڑا نسبتاً ”کرنخت“ اے۔ ہن سانگوں نے ”مرما“ دا استعمال زیادہ

تھیندا اے۔ ڈوجھا لہجہ ”اُبھہ“ یعنی دریا دے داہون والے اتلے

پاسوں تے تریکھا لہجہ "لمہ" یعنی دریادے داہوٹن والے تلوں پاسوں دا
 لہجہ انہاں اپج معیاری لہجہ ملتان، بہاول پور تے ڈیرہ غازی خاں اپج
 موجود اے۔ جہڑے ایس تقسیم اپج ڈوجھے لہجے اپج آندے ہن۔ پہلے تے
 تریکھے حلقے دی آبادی پھول کھوڑی ہے پرول وی انہاں اپج زیادہ
 فرق نہیں۔ مثال دے طور تے لمہ دے لہجے "لموچٹر" اپج آسوں تے
 کھاسوں "کوں نفاست دے نال آسوں یا آسوں اور کھوسوں اور
 کھوسوں بولیندے ہن۔ اے لہجہ دریائے سندھ دے مشرقی پاسوں
 ہک مخصوص علاقے دی خصوصیت اے۔ تے حضرت خواجہ فرید دا شہر
 چاچڑاں جتھاں آپ دی ولادت تے وفات تھئی اس حلقے اپج
 آندا اے۔ تاہم حضرت خواجہ نے جہڑے ہک جہان دیدہ بانسور ہن۔
 اپنے کلام دی آفاقیت کوں برقرار رکھیندے ہوئے ایس طراں دی
 مقامیت توں ہمیشہ آزاد رکھا۔ ول وی کتھیں کتھیں اے مقامی لہجہ
 دی آگیا اے۔ مثلاً ہک جگہ آپ لکھدے ہن "کھوسوں طوف دے
 دھکے" ایندا ترجمہ کریندے ہوئیں دبیر الملک مولانا عزیز الرحمن نے
 لکھیا ہے حضرت خواجہ صاحب اینگوں وی "کھاسوں" لکھدے تان
 بہتر ہئی۔ دل وی بعض قلمی دیواناں اپج انہاں دی کافیاں تے مقایست
 دی چھاپ دی موجود اے۔ مثال دے طور تے ایس کافی اپج جیندا

مطلع اے ۵ اُج دیڑھا پیا بھاندا ہے

کوئی وصل سنیہڑا آندا ہے

ہک قلمی نسخے اپج ایندے قواخی بھاندا، آندا، گاندا، وغیرہ کوں لموچٹر
 لہجہ اپج بھندا، اُندا، گندا، کھندا درج کیتا گیا اے۔ جیویں دبیر الملک تے

انہاں دی نیم دے ڈو جھے بزرگاں نے معیاری لہجہ دے مطابق بجا مندا تے
مندا وغیرہ کرتے دیوان شریف دی یکسانیت کوں مجروح فی تھیون ڈتا۔

سب توں اہم کم کلام فریڈ دی صحیح کتابت ہے۔

نسخہ دبیر الملک مولانا عزیز الرحمن دی کتابت دا کم ابو سعید

منشی شبیر محمد ملتانے انجام ڈتا ہئی۔ جنہاں دا ساتھ مولوی محمد عبداللہ

ذیروی نے ڈتا ہئی۔ مولانا نور احمد فریدی مدظلہ دے ترجمہ و تشریح والے

دیون دی ڈوہیں جلدیں دی خوبصورت کتابت محمد صالح محمد جمال مرحوم نے

کیٹی ہئی۔

حضرت خواجہ صاحب دیاں کافیاں دی زبان زیادہ تر رلوڑ ہے۔ ایں وچ سندھی ہندی بھاشا تے فارسی تے عربی دی آمیزش ہے۔ کلام وچ موسیقیت تے تغزل انتہا دا ہے۔ کلام وچ درتیا گیا زبان دا ذخیرہ روزمرہ محاوریاں مقامی علامتاں استعارے ترکیباں خواجہ صاحب دی زبان دانی دے کمال دا ثبوت ہن۔

تصوف:

حضرت خواجہ غلام فرید دی شاعری داسب توں وڈا موضوع تصوف ہے۔ آپ جا جاتے تصوف دے مسائل دا اپنے کلام وچ اظہار کریندن تے خود کوں ابن عربی منصور بطلای دا پیروکار آہن۔ امام ابن العربی انھاں دے فکری امام ہن۔ خواجہ فرید دے سارے کلام دا جائزہ گھنوں تے سلوک دے مدارج۔ ہر پاسے وحدت دے کھنڈے جلوے۔ تصوف دے اسرار و رموز تے عرفان و معرفت دے رنگ لہکدے ڈسدن۔ پروفیسر اشاد کاناچوی آہن "خواجہ فرید حسن ازل دے پرستار ہن۔ انھاں دیاں نظراں وچ دنیا جہان دی ہر شے حسن ازل دا یک حصہ نظر آندی اے کیوں جو انھاں دا ایمان ہی کہ حسن ازل نے ہر شے کوں گھیریا ہویا اے۔ خواجہ فرید دی شاعری تصوف دے چارے پاسوں بھونڈی رہندی اے تے ایں محور توں پرے نی ہندی۔" (40)

عشق لگا گھر ویریا زر وری در ویریا
پیا عشق اساڈی آن سنگت کئی شد بد زیر زبر دی بھت
سب ویرے علم علوم اساں کل بھل گئے رسم رسوم اساں
خواجہ فرید عشق دی سرمستی وچ مست ہن۔ عشق دا نشہ انھاں وچ جھمریں مریندا

ڈس دے۔

قسم خدا دی قسم نبی دی عشق ہے چیز لذیذ عجیب
نامح نامی نا تھی مانع عشق اساڈا دین ایمان اے
عشق ہے ہادی پریم مگر دا عشق ہے رہبر راہ فقر دا

عشتوں حاصل ہے عرفان

ہک داری شاعر مشرق ڈاکٹر محمد اقبال خواجہ صاحب دا کلام سُن تے فرمایا "جیڑھی قوم وچ فرید تے اوندی شاعری موجود اے اول قوم وچ عشق تے محبت دا موجود نہ ہون تعجب انگیز ہے۔" (41)

فرید دا نظریہ غم:

حضرت خواجہ فرید دے کلام وچ خوشی دیاں تنواراں وی ہن تے ہجر فراق دیاں چھلاں وی۔ اوہک ارداسی روح والی کارروہی دے ٹیاں کول ہل لاتے وین کریندے نظر آندن۔ کسی دے حوالے وی ہن ساکوں انھاں دے کلام وچ ول ول آہن۔ جو کسی وچھوڑے تے مونجھ ملال تے ہجر فراق دا استمارہ ہے۔ خواجہ فرید سیں صوفی مسلک نال تعلق رکھدے ہن تے صوفی ایس زندگی کول امتحان تے وچھوڑے داڈک کجھدے۔ اوندی سب توں وڈی سک وصال ہے۔ او وصال دی خاطر ہر وقت تڑپا تے بے قرار رہندے۔ ایہو اضطراب تے بے قراری فرید دی شاعری وچ نشا ہے۔ مگر او ایس غم کول مایوسی دا ذریعہ نیس بلیندا۔ بلکہ غم دل دیاں دھڑکنیں روح دی سک تے وجودی حقیقی طلب داناں ہے۔ رفیق خاور جسکائی آہن ”خواجہ فرید کائناتی غم و اندوہ دے ہک آفاقی جذبے دی بدولت بلند تھی تے پوری کائنات دے غم نال ونج ملدے۔ غم دی سرمستی فرید دے کلام دا بنیادی نغمہ ای نیس بلکہ انھاں دی زندگی دی روح ہے۔ غم عشق انھاں دے نزدیک ہک مقدس زیارت گاہ ہے۔ (42)

سولیں ساگ سائی ہم	ڈکھریں کارن جائی ہم
نجم سر اکھیاں جائی ہم	جاون لا دی پنڈ بلا دی
ہک غم دی سدھرائی ہم	ہکبلی کملی سنجڑی دھر دی

نظریہ جمالیات:

حضرت خواجہ فرید دے کلام وچ جا جاتے حسن دے جلوے ڈسدن۔ کتھاہیں جذبیان دا حسن اے۔ کتھاہیں سوہنے لباس داماں ودھیندے پن کتھاہیں موسماں دی ست رنگی پینگھ ڈسدی اے کتھاہیں ساوٹن من بھاوٹن دیاں رونقاں پکھیاں دیاں مٹھیاں آوازاں۔ بلباں دے چہکار بارش باراں دے نظارے تے کتھاہیں روہی دیاں رونقاں اسا کوں سوہنے فطرت دے مناظر دی طرف چھکیندن۔ لوکاں دے ورتاویاں دا حسن ہووے۔ جذبیان دا حسن ہووے، عمل دا سوہنپ ہووے۔ روپ تے لباس دی صورت وچ ایندا جلوہ ڈے یا مناظر فطرت وچ فرید سیں دی نگاہ ہر جا حسن دی متلاشی نظر آندی اے۔

(روہی رنگ ریکیلی
پوٹے پوٹے گھنڈ سہا ہوں
ساوٹ آیا روہی ڈنڈری
سانون مینہ برسات دی واری
گاجاں گجگن بجلیاں لشکن
حسن پرستی گھات اساڈی
حسن پرستی شاہد مستی
چک کھپ ہار تمیلاں پاوے
گیت پریم دے گاوے
بار تھئی گلزار
پھوگ پھلی کھپ مہلتے
ذوقوں دلی چلے
راز حقائق بات اساڈی
ساڈا دین ایمانے

کلام فرید وچ ملی جذبے:

حضرت خواجہ فرید سبک دوس طراں تے جذبیاں دے وادھے تے زور ڈتے۔ ہک
تاں علامتی انداز وچ تے ڈوجھا صفا کھیر طریقے تے۔ عمرانہ پروین غنبر مصنفہ ”چاہت فرید“
آبدن۔ قیام پاکستان دی تحریک دے پچھوں ہک مربوط سلسلہ فکر کار فرماہئی۔ جیندے بنیادی
خد وخال برطانوی تسلط دے ابتدائی دور وچ ابھرتے سامنے آئے۔ خواجہ صاحب ہک تاں اسلامی
تعلیمات کوں مسلماناں دے دلاں وچ پہلایا۔ انھاں دی اے کوشش قیام پاکستان وچ فکری سطح
تے مددگار ثابت تھئی۔ اوسلماناں کوں انھاں دا شاندار ماضی یاد ڈیویندن تاکہ انھاں وچ حوصلہ
پیدا تھیوے۔

روح مثال شہادت توں ہیں سمجھ سُنجان نہ بھل
دنیا عقبیٰ برزخ اندر ناہیں سمیڈڑا مل (43)

حضرت خواجہ اپٹیاں اکھیاں نال 1857ء دی جنگ آزادی دے خونی واقعات
ڈٹھے۔ آپ انگریزی اقتدار کوں ملت اسلامیہ واسطے بہوں وڈا خطرہ سمجھدے ہن۔ اوں ویلے
ریاست بہاول پور دے نواب مکمل طور تے انگریزاں دے اثر ورسوخ تلے ہن۔ اے گالھ خواجہ
صاحب کوں پسند نہ آئی۔ انھاں کھل تے امیر آف بہاول پور نواب محمد صادق خان رابع کوں فرمایا
کہ اوہک خود مختار اسلامی حکومت دے سربراہ دے طور تے انگریزی اثر ورسوخ توں نجات حاصل
کرے۔ ایں علاقے وچ اے پہلی بھر پور آواز ہئی جیڑھی انگریزاں دے خلاف بلند تھئی۔ حضرت
خواجہ صاحب دے اواشعار اے ہن:

صبح صادق صاجی مائیں پا سہرے گانے کہیں

بجیوں پھلوں کچھ سہا توں بخت تے تخت کوں جوڑ چھ کاتوں

اپنے ملک کوں آپ و ساتوں پٹ انگریزی تھانے (44)

حضرت خولبہ فرید سیں داکھام کہ ست رنگی چونکھ والی کار ہے۔ حیدرے سارے

رنگ سوچنے دل چھوکیں تے من بھاندے ہن۔ خولبہ سیں دے کلام وچ موضوعات داہوں تنوع

ہے۔ آپ داکھام تصوف دی علامت وی ہے تے ایں وچ ثقافتی زندگی دیاں رونقاں وی ہن۔

آپ داکھام محبتیں دے پیغام وی دیندے تے اپنے ویلے دی روح دا عنوان وی ہے۔ ایں کلام

وچ اللہ سیں داتے اوندے پاک رسول دا عشق وی ملدے تے لوک ریتاں دے حوالے وی ایندا

سنگار ہن۔ اے کلام صوفیانہ شاعری دے متھے دا بچھ وی ہے تے عشقیہ شاعری دے آسمان تے

چندر والی کار چمکدا ہے۔ دنیا دی بے ثباتی دا ڈس وی ہے تے زندگی دی اُمید۔ حوصلے تے عزم دا

درس وی ایندے کنوں ملدے۔ ایں وچ علم و حکمت دے خزانے وی لکھیے ہوئے ہن تے مقامی

تے لوک ریت دے من بھانویں حوالے وی ہن۔ ملدی گالھ اے ہے کہ پورے سرائیکی شعری

ادب وچ فرید اپنے انداز اپنے رنگ اپنے کلام دے سبب سب توں نویکلے تے ممتاز مقام تے

ڈسدے۔ ڈاکٹر مہر عبدالحق آہدن "خولبہ فرید سیں عشق تصوف مقامی ماحول اتے عوامی زندگی دی

عکاسی دے وچ آنکھیں سحر آفرینی کیتی ہے جوہک پاسے سرائیکی شاعری اپنے انتہائی عروج تے پہنچ

گئی تے ڈونجھے پاسے شاعراں دے سارے مضامین تے اسالیب ایں معیار دے سامنے پھکے

پئے گن۔" (45)

خواجہ فرید الدامسک وحدۃ الوجودی شاعری

خواجہ غلام فرید شاعری کون اور ہی جانائے زندگی دی ترجمانی سمجھ سے کہ

پرونیسروں کا کلام

بادنار شخصیت سے پر عظمت مستی دیاں صفاتاں تے کراماتاں
چھریاں گنواؤں دی ادھیاں ہن بہ حال یں انہاں دیاں ہڈوں
شیں داؤ کو خبر کون دی جرأت کرن لگا کاج کاج ہے انہاں دا
دعۃ الوجودی مسک لاتے ہی ہے انہاں دی دلنواز تے دنگ باز
سرائیکی شاعری!

تصوف دے حوالے "راہِ مہم فرید دامسک وحدۃ
الوجودی!۔۔۔ یہ انہاں دی گھٹی دچ!۔۔۔ انہاں دی دراشت دچ!
بلکہ انہاں دے دین دایمان دا یک جز دلائفک!۔۔۔ آپ ہو ریں
حسن مجاز تے حسن فطرت دی پوری تے چر دتے حسن ازل دے
ستار توڑی پٹن چندرے ہن اتے ایہ مسک انہاں دے
ایں مقصد کیتے پہوں مددگار ثابت تھیا۔

دعۃ الوجود مسک دا خلاصہ ایہ ہے جو در حجب حقیقی معنی
اللہ تعالیٰ دا وجود مطلق ہے تے باقی سارا جہان دنیا تے ایں
باریاں شیں ادوں وجود مطلق دے پچھا دیں اولے

انہاں دے ایں دعۃ الوجودی مسک کون مندر ناں تشریح
کے تے یک طرح سمجھا دینے بگیندے، تہا کون پتہ ہے جو سمندر
اٹنا یک وجود رکھن دے، دریاؤں کنوں اینج، نالیاں کھالیاں کنوں اینج

لوک آبدن جو کہیں دے ناں دچ کچھ نہیں رکھیا موند پیر
دینا دچ بعض عظیم شخصیتاں اینجیاں دی پیدا تھیں جہاں دا
تاں انہاں ان شخصیت تے اہمیت اتے اینج فٹ تھیں جو انسان
حیران تھی تے رزہ دیندے، خواجہ غلام فرید علیہ الرحمۃ دے ناں کون
گنیں گھنواوے تاں انہاں دیاں صفاتاں تے کراماں دی پوری
پوری ترجمانی کریندے۔

جیویں جو تاں جانڈے دے جو فرید کیتا تے دیکھانے
کون آبدن دچ جھے معنیاں دچ فرید بے نظیر تے بے مثل کون بڈیا
دیندے چنانچہ خواجہ فرید ہی آپنے ناں دا بچوں علم تے عرفان دے
سمندر دچ کیتا تے لگانہ ہن تے آپنے وحدت الوجود مسک دچ
بے نظیر تے مثل پیر و مرشد ہن، بلکہ انہاں صفاتاں تے کراماتاں
علاوہ خواجہ فرید علیہ الرحمۃ سرائیکی شاعری دے چین پیر بر دے ہک
خوش نواز تے رنگین ادا بل دی ہن، مختصر ایں کچھ جو ادا آپنے
ناں دے میناں تے منہم دے مطالعہ آپنے ہر کم دچ پک فرید
ہن، یعنی نالبہ روزگار ہن۔

خواجہ غلام فرید علیہ الرحمۃ جہیں نالبہ روزگار شخص دے
مستحق ہوں کچھ آکھیا بونج بگیندے بلکہ جی کچھ پئے اکھوں کیں طر
انہاں دی ترجمانی تے کر بگدے، خاص کر میڈے کیتے تاں ایں

عجیب اس آتش آلا باں کنوں انج ہن اکیو اس سمندر و در وجود و چ
انجیاں ہر ہونہن میر طحیاں ہونہن، ہوا رہا ہونہن، سمندر
و کا سطح آتے تجارت تے ہوا ٹاٹاں ہونہن، ذہند ہونہن ہے کہہ
ہونہن ہے، تر پڑ ہونہن ہے، بلکہ مال کہو اگر تے دود تے
میں تے ایہ پیدے، یعنی دیلے ایہ میں پچ تے تے تہاں دی
ہاں دیندے، ایہ سب میں پک ہے کنوں انج ہونہن تے کئی شکلاں
دچ ہونہن دے با دہر و سمن دیاں ہونہن، بلکہ خود سمن دہر و سمن
دل ایہ کتے تعجب دی بالکہ ہے جو انہاں میں دے پیدا تعجب دے
رہوٹ دے با دہر و سمن دی موجود رہندے گویا ایہ پک کر شمر ہے
تے ادوی محض کہ دنیا دی شے دل خدا دی ذات تہاں دل خدا
دی ذات ہے!

اہل دل تے صاحب نظر حضرات جہاں دیاں انہاں ظاہری
نیں کنوں دھوکا نہیں کھا سگدے کیوں جہاں دیاں نہیں دی اہل
کنوں سامنے رکھیندے تہاں تہاں حیرت و حیرت دی مسک دے
کہن دچر ایندی تشریح تے تفسیر دچ تے ایندی سچاں تے عزماں دچ
تے ایندی گویا دچ خواجہ غلام فرید علیہ الرحمۃ نے اپنی ماری جاتی
دقت کر چھوڑی تھی، ایہ مسک پیار تے محبت و امسک تے اندیے

ذریعے آپ ہر دین عوام دچ پیار و محبت تے میل ملاپ دے
عذبات پیدا کرن تے اُبھارن چاہندے ہن اس کم کیتے تے پیم
کہ عوامی تے عوام دچ مقبول ذریعہ البلاغ دے
ایہ ذریعہ البلاغ سرانگی شاعری توں ددھ پیا لیا
ہا۔ لا

سرانگی شاعری کیتے خیالات تے جذبات و امیدان پہلے

کنوں تیار ہا، کیوں جو خود تصوف دی دنیا ہونہن، محبوبی
سے عینی تے بیکاری، آپ تے فریادیں ناں آباد تے ساداب ہونہن
ہے، بلکہ تصوف دے بندیاں کنوں کہ تم اشید کرب و مصیبت دیندے
تے ایہ گالیں شاعر دیاں دیاں ہونہن، ذرا غلام فرید
میں صوفی بندے تہاں ادویں دی انہاں خیالات تے بندیاں
دے بندے ہونہن، انہاں نے محبت شاعری اختیار کر گئی تھی۔
تے ایہ جہاں کافیاں لکھن مشرق کر ڈیتاں ہن دچ ہجرت
فراق و درد دے سوز گداز ہر لہر و لہر دچ مارے، انہاں
دی پک کافی دے بند ملامتہ ہونہن۔

جہاں چائیم پاکر تھبولی!
کر دین پڑتی ما لولی!
پہاں پیت نہ پیا پیو ما دی
دت جوت بلوچ نہ رادھی
میں مسکھڑیں چاوں لا دی
ہم محبت سڑی بڈکھ رولی
جہاں چائیم پاکر تھبولی!

کیوں جو انجی شاعری دچ سوز گداز نا حسن بیان!

لطف زبان، موزونیت تے موسیقیت سہی، ایندے گالہوں
ہاں تے ایندے پند و اثر تھندا ہا تے عوام چٹیاں دے
چھ خواجہ فرید علیہ الرحمۃ دے مسک دچ خال آتھندے
ہن تے فرید سب دا دل ایہ فخر مسوس کریدے ہن۔

تصوف دچ عشق حقیقی تے تہاں نمایاں تے

دو دھوا جذبہ شہر تھندے دل جہاں ہجو و فراق ہونہن

مال ہوندے۔ درد و غم ہوندے۔ اہل و عیال و مل و دھال دے
 ویلے رجائیت تے ردائیت دیاں لذتیں تے کیہیاں دی ماہی
 کول نہیں آندیاں۔ رد ہی دی کھل نغما ہوندے، سادوں دامن
 دی ہوندے مینہ دی پھٹواری دی ہوندے، کھن ہوندے، شکار
 ہوندے تے برسات دی رات ہوندے تیاں انہاں ساریاں شیں
 دی موندے کی دین آدی مرستے سرشار تے بالی فیوض تے
 رانی اسرار و رموز دیاں تینگیاں جھوٹی لگ پوندے تے
 شاعری کرن پے دیندے تے گالہ کریندیں منہ دھول پیل کردن
 ایں کھیت دایک نقشہ خواجہ غلام فرید علیہ الرحمۃ نے ایں طرح
 بدھیسے:-

پر دسی یارا! داپور رب دی گھلے
 سادوں مینہ، برسات دی داری
 پھوگ، چنی، کھپ چنے
 گاماں گبکن، بیلپاں سکن
 ذوقوں دلری چلے!
 روز ہرز سرے ہے لذت
 طبع ڈینہ و ڈینہ کھلے
 پر دسی یارا داپور رب دی گھلے

خواجہ غلام فرید علیہ الرحمۃ جھیرے مسک و مدہ الوجہ دے مفسر
 تے مینا ای نہ بن۔ اداں ذکر و نکر اعمال و قتال تے درد و ظائف
 دیاں گھٹالیاں دچوں پکارے تے نکھارے ہوئے دی بن۔ اصل
 رب آہل و عیال تے کھالیاں دچوں نکل تے آپ ہوری حقیقت
 معرفت دی اہل منزل تے دینچے بن۔ جتھاں بے اختیار

تھی تے آپ ہوری دے منہ توں ایہ نعر بلند تھیا جو
 ہلے میں رانجھتے ہولے
 رہا فرقت پہانہ کوئی
 میں نگ دلری پیت نکالی
 آخر بن گھوئے سراپے
 مارے بگ دچا جس زہ گئی
 نہ توای، نہ اداسی۔

در اصل تصوف دے جیرے مسک اتے خواجہ فرید علیہ الرحمۃ
 ٹیٹے بن اندر دیاں ساریاں مشکلاں تے منزلاں دا بحر پورا اختیار
 انہاں آہل شاعری دچا کہتے تے خوب کہتے:-

ایجھے مرنی منش؟ ایجھے تصوف کوں چھوڑے اونڈی
 شاعری دھاواں تیاں اچھے دھاپک الوکھتے لوکھا باغ تر دیا
 نظرے جیرے دچا حسن ازل دے دھو دھکی دے رنگیں چل ملدن
 تے عزتان حقیقت دے مٹھے تے تر تازہ چل ملدن، تے
 عشق حقیقی دیاں خوشبوواں دے بیلے ملدن۔

خواجہ فرید علیہ الرحمۃ دی شاعری کیا ہے بس انہاں دے
 اندر دایک وجہ بن ہے سو فیاض و برباں تے خیالوں دایک سونہا
 جیہاں اخبار ہے۔ تے انہاں دی صداقت تے انہاں دے

مارا جیہاں یان ہے انہاں آپنی سرائیکی شاعری
 جا خبر بھر کائنات سرد و سستی دیاں تھیاں
 تے سال تے دچوڑے کوں بلکڑیاں پراپراتے نکھرے
 ایں کعبہ جہانیاں آہل شاعری دچا جیرے دی رنگ بھرے بن،
 سوہنے تے شہ رخ دی، بن تے پکے تے حکم اردی ہنسے۔

35
(1)

(خواجہ فرید کی شاعری کا سماجی اور لسانیاتی مطالعہ)

ڈاکٹر غلام علی الانا: سندھی زبان کے نامور عالم، محقق اور ماہر لسانیات ہیں۔ بہت سے مقالات اور کتابیں شائع ہوئیں۔ الانا صاحب کا ایک مقالہ سچل چیٹر کے جزیدے 'آشکار' میں سچل کے سماجی لسانیاتی مطالعہ کے موضوع پر شائع ہو چکا ہے۔ سندھ یونیورسٹی اور علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی کے وائس چانسلر کے علاوہ انسٹی ٹیوٹ آف سندھالاجی اور سندھی لینگویج اتھارٹی کے سربراہ بھی رہے۔ آج کل سندھ یونیورسٹی جامشورو میں پروفیسر امریطر کے عہدے پر فائز ہیں۔

(۱) انسان اور انسان شناسی کے مطالعے کا ریکارڈ ہر دور میں موجود رہا ہے، وہ مطالعہ چاہے پتھر کے دور کے انسان کا ہو یا قبل از تاریخ زمانے کے انسان کا، وہ مطالعہ چاہے تاریخی دور کے انسان کے متعلق ہو یا ہم عصر دور کے انسان کے بارے میں ہو۔ اس قسم یا سلسلے کا مطالعہ 'انسان شناسی' (Humanities) کا موضوع رہا ہے البتہ اس قسم کے مطالعے اور تجزیے کے اقدار اور ان کے معیار کو پرکھنے کے اوزان ہر دور میں بدلتے رہے ہیں۔

آثارِ قدیمہ کے ماہرین ان کا تجزیہ علم آثارِ قدیمہ کے اصولوں کے لحاظ سے کرتے ہیں جبکہ علم التاریخ، ادبیات، عمرانیات/ سماجیات اور لسانیات کے فاضل ان کو ادبی، سماجی یا لسانیات کے علوم کے نقطہ نگاہ سے دیکھتے ہیں۔ لہذا اس سارے مواد کے مطالعے کو 'انسان شناسی' کہا جاتا ہے شاعروں، ادیبوں، مؤرخوں، معاشرتی علوم، نفسیات، فلسفے ادبیات اور لسانیات کے ماہرین کو 'انسان شناسی' کے مختلف موضوعات کے ماہر سمجھا جاتا ہے۔ انہوں نے ہر دور کے انسان، ان کے معاشرے، ان کے سماج، ان کی سماجی ضرورتوں اور ان کے سماجی مسئلوں کے بارے میں شاعری، نثر اور اپنے ملفوظات میں ذکر کیا ہے۔ ہمارے اساسی ادب کے صوفی شعراء جن میں بابا فرید گنج شکر، پیر شمس سہروردی ملتانی، حضرت

سلطان باہو، پیر صدر الدین، بابا بلہے شاہ، مادھو لال شاہ حسین، خواجہ غلام فرید کے علاوہ سندھ میں شاہ کریم بلوائی، مخدوم نوح سرور ہالائی، شاہ عنایت صوفی، شاہ عبداللطیف بھٹائی، بچل سرمست، بیدل، روجل، سامی اور دلپست اور دیگر صوفی درویشوں کے علاوہ ہم عصر دور کے جدید ادیبوں اور شاعروں نے بھی 'انسان شناسی' کے موضوع پر بہت کچھ کہا ہے اور لکھا ہے۔ ان سب شاعروں اور ادیبوں نے اپنے اپنے زمانے کے ماحول اور لوگوں کے مسئلوں، خواہشوں اور ضرورتوں کو اشاروں، کنایوں، تمثیلوں، تشبیہوں، استعاروں اور علامتوں کی مدد سے بیان کیا ہے۔ ان کی حقیقت نگاری کی ہے، ان کے منظر پیش کئے ہیں، سماج کے ماحول کی عکاسی کی ہے اور مختلف طبقے کے لوگوں کی معاشی، معاشرتی، تہذیبی، تمدنی اور ثقافتی قدروں پر روشنی ڈالی ہے اور ان کو نمایاں کیا ہے۔

(۲) ان ابتدائی کلمات سے یہ واضح ہوتا ہے کہ زبان اور معاشرہ ایک دوسرے کے لئے لازم و ملزوم ہوتے ہیں۔ کسی بھی زبان کا سماجی مطالعہ، اس زبان اور جس سرزمین اور خطے میں وہ زبان بولی جاتی ہے، اس سرزمین یا خطے کے معاشرے کا مطالعہ سمجھا جاتا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ کسی بھی زبان کے سماجی یا معاشرتی مطالعے کو سماجیات کے ماہروں نے 'سماجی لسانیات' کا مطالعہ قرار دیا ہے۔ لسانیات کے ماہروں کی رائے میں کسی بھی ملک یا خطے کی زبان اس ملک یا خطے کی معاشی، معاشرتی، سماجی تہذیبی، تمدنی اور ثقافتی تاریخ کی آئینہ دار ہوتی ہے۔ چونکہ ہر زبان اپنی اپنی دھرتی میں لکھے ہوئے یا تخلیق کئے ہوئے ادبی، سماجی اور ثقافتی قدروں، رسموں، روایتوں اور رجحانوں کی محافظ اور آئینہ دار ہوتی ہے۔ لہذا کسی بھی ملک،

مقالات

خطہ زمین یا قوم کی زبان کے گہرے اور تفصیلی مطالعے سے اس ملک خطہ یا قوم کی معاشی، معاشرتی قدروں، لوگوں کی سوچ و فکر، تہذیبی اور تمدنی تاریخ کا پتہ چلتا ہے۔

(۳) شاعر یا ادیب، زبان کے توسط سے ہی اپنے عوام یا پڑھنے اور سننے والوں سے مخاطب ہوتا ہے جہاں وہ زبان اپنی عوام، اپنی قوم یا لوگوں اور سماج کے ساتھ، اُسی دھرتی / سرزمین میں ہی وجود میں آئی ہے۔ وہیں انہوں نے جنم لیا ہے اور بولنے والوں کے ساتھ ساتھ متواتر ارتقا پذیر رہی ہے، اس لئے اس زبان کی جڑیں اپنی اسی ہی زمین کے اندر اور اسی ہی سماج میں ہی پختہ اور مضبوط جمی ہوئی ہوتی ہیں۔ لسانیات کے ایک ماہر مسٹر پورٹر نے اسی سلسلے میں کہا ہے:

’بہترین زبان وہ ہے جس کی جڑیں کسی سماج اور سماجی قدروں

اور روایتوں میں ہی مضبوط اور پختہ جمی ہوئی ہوتی ہیں۔‘

پاکستان کی تمام زبانوں (سندھی، سرائیکی، پنجابی، پشتو، ہندکو،

شنا، بلوچی، براہوی، خوار، بروشسکی، وخی اور بشگالی وغیرہ) کی جڑیں

بھی اپنے اپنے سماج اور اپنی اپنی سرزمین کے اندر پختہ جمی ہوئی ہیں گویا

ان اور دیگر تمام زبانوں کا سرچشمہ، اُن زبانوں کا سماج اور اُس سماج کی

سرزمین ہی ہے۔

زبانیں مردہ انسانوں کی لاشوں یا مردہ لوگوں کی ہڈیوں سے نہیں

بنیں بلکہ زبانیں زندہ انسانوں کی روزمرہ زندگی اور سماج ہی سے ابھرتی

ہیں اور اُس سماج میں ہی ترقی کرتی ہیں۔ لہذا کہا جاسکتا ہے کہ زبانیں

زندہ قوموں، اُن کے سماج، اُن کی روزانہ زندگی، تہذیب اور ثقافت کی

آئینہ دار ہوتی ہیں یہی وجہ ہے کہ علم الانسان / بشریات کے ماہرین نے کہا ہے کہ زبان اپنے ملک، ماحول، تہذیب و تمدن اور معاشرے کی علامت ہوتی ہے۔ ہر زبان انسانی معاشرے میں ہی زندہ رہ سکتی ہے وہیں نشو و نما پاتی ہے اور معاشرے کے بغیر کوئی بھی زبان زندہ نہیں رہ سکتی۔ سندھی زبان کے ایک مشہور انگریز فاضل ڈاکٹر سورلے نے کہا ہے:

’سندھی زبان کی لغات پر سندھ کے معاشرے، معاش اور معاشی حالتوں نے بہت ہی بڑا اثر کیا ہے۔ سندھی زبان، سندھ کے معاشرے میں اس طرح اثر پذیر رہی ہے جس طرح اُس کا سماجی عمل۔‘

دوسرے الفاظ میں یہ کہا جاسکتا ہے کہ سماج ہی کسی زبان کو بناتا ہے، شکل و صورت دیتا ہے، اُس کے ارتقاء کے لئے راہیں ہموار کرتا ہے اور اُس سماج کے اندر رائج زبان ہی اُس سماج کے نمائندہ کی حیثیت سے اُس سماج کی وضاحت کرتی ہے اور اُس (سماج) کے آئینہ کی حیثیت رکھتی ہے۔

(۴) سندھ، پنجاب سرانیکی دیس یا دیگر علاقوں کے شاعروں ادیبوں اور سخنوروں کے کلام یا اُن کے علمی و ادبی ہہماروں میں اُن علاقوں میں رائج زبان یا زبانوں کے مطالعے کی مدد سے ان خطوں میں بسنے والوں کی تہذیبی، تمدنی، ثقافتی اور سماجی زندگی کا عکس نمایاں ہو سکتا ہے جن کے مطالعے سے، وہاں کے عوام کی مخصوص روایتوں، سماجی قدروں، ذہنی رجحان اور قومی مزاج کا پتہ چلتا ہے اس لئے جہاں ان شاعروں یا ادیبوں کی شاعری ہانٹری صنفوں میں بیان کئے ہوئے

موضوعوں اور مضمونوں کے مطالعے کو سماجی مطالعہ کہا جائے گا وہاں ان شاعروں اور ادیبوں کے شبہاروں میں استعمال کی ہوئی زبان کے مطالعے کو سماجی لسانیات کا مطالعہ کہا جائے گا۔

(برصغیر کے دیگر شاعروں اور ادیبوں کی طرح خواجہ غلام فرید نے بھی سرائیکی خطے کے ماحول، اُس کے اندر رہنے اور بسنے والوں کے تہذیب و تمدن، اُن کے گزرو معاش، اُن کے رہن سہن کے طریقوں، اُن کی ثقافت، اُن کی نفسیاتی کیفیتوں، جہتوں، اُن کے مزاج اور اپنے زمانے کے سماج اور سماجی قدروں کو شاعری میں بیان کیا ہے۔ ان موضوعات کو لے کر جہاں خواجہ غلام فرید کی شاعری کا سماجی مطالعہ کے موضوع پر مختصر طور روشنی ڈالی جائے گی وہاں آپ کی شاعری میں استعمال کی ہوئی زبان کا سماجی لسانیات کی روشنی میں تجزیہ بھی پیش کیا جائے گا۔ یہاں میں ایک بات واضح کرنا چاہتا ہوں کہ کسی بھی شاعر کی شاعری یا اُن کے کلام کے سماجی مطالعہ کے ساتھ اس شاعر کی زبان کا 'تشریحی لسانیات' کے حوالے سے کیا ہوا تجزیہ یعنی اُس کا صوتی، صوتیاتی، صرفی، نحوی مطالعہ یا اُس شاعر کی زبان کا تاریخی لسانیات کے نقطہ نگاہ سے کیا ہوا ابھیاس یعنی مطالعہ اس موضوع یعنی 'سماجی اور لسانیاتی مطالعہ' کے ساتھ انصاف نہیں ہو گا۔ لہذا اس شاعر کی زبان کا سماجی لسانیات کے نقطہ نگاہ سے کیا ہوا مطالعہ زیادہ مناسب ہو گا۔ اسی لئے اس مقالے کے اندر خواجہ غلام فرید کی شاعری کا جہاں 'سماجی مطالعہ' پیش کیا گیا ہے وہاں اُن کی شاعری میں استعمال کی ہوئی زبان کا سماجی لسانیات کی روشنی میں تجزیہ کرنے کی کوشش کی گئی ہے۔ سماجی لسانیات کی مدد سے حضرت خواجہ غلام فرید کی شاعری کا

سماجی اور لسانیاتی مطالعہ دراصل ان (خواجہ غلام فرید) کے زمانے کے معاشی، معاشرتی، تہذیبی، تمدنی اور ثقافتی قدروں، رجحانوں اور عوام کے مزاج اور نفسیات کی مطالعہ ہوگا۔ ان کے کلام کا سماجی لسانیات کی رُو سے کیا ہوا مطالعہ دراصل سرائیکی زبان بولنے والے، سماجی گروہوں اور طبقوں، سرائیکی سماج، اُن کی قدروں، لوگوں کے سوچ و فکر اور ذہنی رجحان کا پورا عکس پیش کرے گا۔

(۵) کوئی بھی سماج، فرد واحد پر انحصار نہیں کرتا بلکہ سماج کے اندر مختلف طبقوں اور گروہوں کے لوگ رہتے ہوں گے یعنی اُس سماج کے اندر امیر بھی ہوں گے تو غریب بھی، زمیندار بھی ہوں گے تو کسان یا کچی بھی، تاجر بھی ہوں گے تو آجر بھی، دیہاتی بھی ہوں گے تو شہری بھی۔ ایسے سماج میں ہر طبقے، ہر ماحول اور ہر محلہ اور ہر گاؤں کے اندر مروج یا مستعمل زبان میں ضرور فرق ہوگا۔ کسانوں یا کیوں کی زبان وہ نہ ہوگی جو تاجر یا آجر اپنے ماحول میں استعمال کرتے ہوں گے۔ چرواہوں، پنہواروں یا جھانگیوں کے ماحول کی زبان وہ نہ ہوگی جو ٹھہروں یا قصبوں کے رہنے والوں کے ماحول کے اندر رائج زبان کی ہوگی۔ زمیندار کے ماحول کے اندر مروج اصطلاحات، محاورے اور ضرب الامثال وہ نہ ہوں گے جو کسی اور ماحول میں رائج ہوں گے۔ لہذا ہر ماحول، ہر طبقے اور ہر گروہ کے سماجی ماحول کے اندر رائج زبان یا بولی میں ضرور کچھ نہ کچھ فرق ہوگا چنانچہ زبان کے ایسے سماجی فرق کے مطالعے کو بھی 'سماجی لسانیات' کا مطالعہ کہا جاتا ہے۔ حاصل مطلب کہ سماج اور زبان کا ایسا مطالعہ بابا فرید گنج شکر، پیر شمس سزواری بلتانی سے لے کر حضرت خواجہ غلام فرید تک کی شاعری کا

مقالات

کی شاعری یا نثری صنف میں استعمال کی ہوئی زبان، اس کے بیان کئے ہوئے سماجی ماحول یا طبقے کی فطرت نگاری، منظر نگاری، اصلیت نگاری، اسلوب بیان، حسن بیانی، کردار نگاری، لوگوں کی نشست و برخاست، گزر و معاش اور مختلف گروہوں کے معاشرتی حالات، ان کی قدروں کا ذکر، سماجی لسانیات کی روشنی میں کیا جائے گا۔

(۸) خواجہ غلام فرید کے کلام کا بغور مطالعہ سے یہ معلوم ہوتا ہے کہ ان کے زمانے میں سرانیکی معاشرہ کیسا تھا اور ان کی حیثیت کیا تھی؟ سرانیکی سماج میں کون کون سے طبقے تھے۔ سرانیکی سماج کے اندر مردوں اور عورتوں کا کردار کیا تھا؟ ان کی سماجی حیثیت کیا تھی؟ سرانیکی سماج کی قدریں کون کون سی تھیں؟ اس زمانے کا معاشرہ کن کن لسانی گروہوں میں تقسیم کیا ہوا تھا؟ سرانیکی زبان کے علاقے میں رہنے والوں کے جذبات، احساسات، ان کی نفسیاتی کیفیتوں اور جہتوں کو کس طرح پیش کیا جاتا تھا؟ سرانیکی زبان کن کن لہجوں اور محاوروں میں بولی جاتی تھی؟ سرانیکی زبان کے کتنے اور کون کون سے درجے تھے؟ سرانیکی خطے کی سماجی حد بندی یا درجہ بندی کس طرح تھی؟ مشغلوں اور کرتوں کے لحاظ سے سرانیکی زبان کے کون کون سے لسانی گروہ تھے؟ سرانیکی زبان کے مختلف لہجوں کے اندر کون کون سے اصطلاحات، محاورے اور ضرب الامثال استعمال کئے جاتے تھے؟ ان اصطلاحات، محاوروں اور ضرب الامثال کا سماجی، ثقافتی اور تاریخی کردار اور حیثیت کیا تھی؟

(۹) سندھی سماج کی طرح سرانیکی سماج بھی مسلم سماج ہے یعنی سرانیکی سماج بھی مسلم معاشرے کا ایک نمونہ ہے حالانکہ سندھی سماج کی

مقالات

طرح سرائیکی سماج پر تصوف، بدھ مت، ویدانت، شیو پنتھ، وشنو پنتھ، جوگ پنتھ، اور بھگتی پنتھ کے اثرات کے ثبوت بھی ملتے ہیں۔ لیکن اسلام، مسلم تہذیب اور مسلم معاشرہ اس سرزمین پر اس قدر غالب رہے ہیں کہ بدھ مت کے مہا پنتھ کے اصولوں، ہندومت کے ویدانتی قدروں اور بھگتی پنتھ کے پریم مارگی مت یعنی ان سب پر اسلامی تصوف اس قدر اثر انداز رہا جو ویدانتی بھگتوں، پنڈتوں، سنتوں، سالکوں، ودوانوں، جوگیوں اور درویشوں نے بھی اللہ تعالیٰ کی وحدانیت یعنی وحدت الوجود پر اعتماد کیا وہ اللہ تعالیٰ کی وحدانیت میں ایمان لائے اور تصوف کے اس نظریہ کا اس طرح پرچار کیا کہ ہر سنت، سالک، بھگت، درویش اور سادھو نے صوفی درویشوں کی طرح اللہ تعالیٰ کی وحدانیت اور ہر چیز میں ان کے وجود کا دعویٰ کیا۔ تصوف ہمارے سماج کا ایک نظریہ بن گیا۔ دوسرے صوفی بزرگوں اور شاعروں کی طرح، خواجہ غلام فرید نے بھی سرائیکی سماج کے اس نظریے یا فلسفے یعنی وحدت الوجود کے موضوع پر بہت کلام کہا ہے مثال کے طور پر انہوں نے فرمایا ہے:

یار کوں کر مسبود ، چھڈ ڈے جو معبود
ہر صورت وچ یار کوں چائیں ، غیر نہیں موجود
سبھ اعداد کوں سمجھیں واحد ، کثرت ہے مفقود

اسی ہی موضوع کو دوسری جگہ اس طرح پیش کرتے ہیں:

سب صورت وچ ذات سناٹیں
حق ہا جھوں جو غیر نہ چائیں